

ЮЛИУС ФУЧИК

ДОР ОСТИДАГИ
СЎЗ

Қисса

1606

Йигирма тўрт соат

БЕШ миноти кам ўн, 1942 йил 24 апрель. Қўкламнинг ажойиб илиқ оқшоми.

Мен ўзимни кўриниши басавлат ва бир оз оқсоқланиб юрадиган жаноб қиёфасига киритиб, иложим борича шошиб бормоқдаман. Елинеклар ўз эшигини беркитиб ётмасларидан олдин етиб боришга ошиқаман. У ерда «адъютант»им Мирек мени кутиб ўтирибди. Биламанки, бу гал у менга ҳеч қанақа муҳим янгилик келтирган эмас, менинг ҳам унга айтадиган зарур гапим йўқ, аммо тайин қилинган жойга келмаслик — бутун ишни чалкаштириб юбориш демакдир, ҳаммадан муҳими меҳрибон Елинеклар кўрган тайёрликларнинг, зое кетишини истамас эдим.

Мени хурсандчилик билан чойга таклиф қилишди. Мирек ва у билан бирга эр-хотин Фридлар ҳам аллақачон келишган экан.

— Яна эҳтиётсизлик. Уртоқлар, сизларни кўрганга хурсандман, лекин бу тахлитда — жамулжам ҳолда кўргим йўқ эди. Бу — тўппа-тўғри турмага ва ўлимга олиб борадиган йўл. Ё конспирация қондаларига риоя қилинг, ёки ишламай қўя қолинг, акс ҳолда сиз ўзингизни ҳам, бошқаларни ҳам хавфга қўясиз, тушундингизми?

— Тушундик.

- Қани, сиз менга нима олиб келдингиз?
— «Руде право»нинг май сонини.
— Жуда соз. Хўш, сенда нима гаплар бор?
— Айтарлик гап йўқ. Ҳеч қандай янгилик йўқ. Иш яхши юришиб турибди.
— Хўп, майли. Мен кетай. Биринчи майдан кейин кўришармиз. Узим хабар бераман. Хайр!
— Яна бирор пиёла чой ичиб кетмайсизми?
— Йўқ, йўқ, пане Елинек, бу ерда жуда кўпчилик бўлиб қолдик, бўлмайди.
— Атиги бир пиёла, холос, йўқ деманг энди.
Қайноқ чой тўла пиёладан буғ кўтарилмоқда.
Қўнғироқ.
— Тунда, шундай бемаҳалда? Бу ким бўлиши мумкин?

Бетоқат меҳмонлар экан. Эшикни жоп-жаҳди билан тақиллатишмоқда.

— Очинглар! Полиция!

— Дарров деразадан қочинглар! Қўлга туша кўрманглар! Менда тўппонча бор, алахситиб тураман.

Бўлмади. Дераза тагида қуролли гестапочилар пойлаб турган экан. Занжири узилиб, эшик очилиб кетди, ёпирилиб кирган гестапочилар аввал ошхонага, кейин уйга ташландилар. Бир, икки, уч... Тўққиз киши. Улар ҳали мени кўрганлари йўқ, чунки мен уларнинг орқасида эшик панасида, бир бурчакда турибман. Турган жойимдан ўқ отаверсам бўлади. Бироқ икки аёл ва уч қуролсиз эркак кишига тўққизта тўппонча ўқталиб турибди. Агар мен ўқ узсам, дастлаб ўшалар ҳалок бўлади. Уқни ўзимга узсам ҳам барибир отишма бошланиб кетади, яна ҳалиги кишилар қурбон бўлади. Мабодо ўқ узмасам, улар ярим йилми ёки бир йилми, қўзғолон бўлгунча турмада ётишади, сўнгра қутулиб кетишади, лекин Мирек билан менга омон йўқ, бизни

роса қийнашади... мендан-ку ҳеч нарса билиб ололмайдилар-а, аммо Мирекдан-чи? Испанияда жанг қилган, икки йил Францияда концентрацион лагерь азобларини чеккан ва уруш вақтида Франциядан яширинча Прагага кела олган киши... Йўқ, бундай одам асти буюк-килмаслиги керак. Икки-уч секунд ичида бир фикрга келишим керак.

Шундай қилиб, менинг отишганим билан ҳеч ким қутулмайди, фақат ўзим қийноқдан халос бўламан-у аммо бу билан тўрт ўртоқнинг ҳаётига зомин бўламан, шундайми? Ҳа, шундай.

Мен яшириниб турган жойимдан чиқдим.

— Аҳа, мана яна биттаси!

Юзимга шапалоқ тушди. Бундай зарб билан ҳар қандай одамни ҳам сулайтириб қўйиш мумкин.

Nánde hoh!

Яна бир зарб. Тагин биттаси...

Ўзим ҳам шундай бўлар деб ўйлаган эдим.

Яхшилаб тартибга солиб қўйилган озода уй бир зумда тўнтарилган мебель ва синган буюмлар билан лиқ тўлди.

Муштлашиш ва тенишлар бошланди.

— Марш!

Мени машинага ўтқазишди... Тўппончалар кўкрагимга ўқталиб турибди. Йўл-йўлакай сўроқ бошланди:

— Сен кимсан?

— Ўқитувчи Горак!

— Ёлғон айтасан!

Мен елкамни қисиб қўяқолдим.

— Жим ўтир, бўлмаса отиб ташлайман.

— Майли, отинг!

Отиш ўрнига бир мушт солди.

¹ Қўлингни кўтар! (немисча).

Трамвай ёнидап ўтиб кетдик. Назаримда вагон гулдасталар билан безатилганга ўхшайди. Нима гап ўзи? Тўйга ясатилган трамваймикин бу? Кечаси, шундай бемаҳалда-я? Йўғ-э, балки алаҳлаётгандирман.

Печек саройи. Бу ерга тириклайини стиб келолмасман деб ўйлаган эдим. Физиллаб тўртинчи қаватга олиб чиқишди. Ҳа, мана коммунистлар иши билан шуғулланувчи 11—А—1 бўлими. Ҳозир ҳар нарсага қизиқсиниб қараётганимни ўзим ҳам пайқаб турибман.

Бояги босқинчиликка раҳбарлик қилган новча, озгин гестапочи тўппончасини қинига жойлаб қўйди-да, мени идорага бошлаб олиб кетди. Идорада менга папирос тутди.

— Ўзинг кимсан?

— Ўқитувчи Горак.

— Елғон!

Унинг қўлидаги соат мили ўн бирни кўрсатиб турар эди.

— Тинтув қилинсин!

Тинтув бошланди. Бир нафасда бутун кийим-бошимни ечиб олишди.

— Шахсий гувоҳномаси ҳам бор экан.

— Қимнинг номига?

— Ўқитувчи Горак номига!

— Текширилсин!

Телефон жиришлайди.

— Худди ўйлаганингиздай, қалбаки гувоҳнома.

— Буни сенга ким берди?

— Полиция бошқармаси.

Таёқ билан бир солишди. Тагин бир марта. Учинчи... Ҳисоблаш керакми? Қачон бўлса ҳам менга бундай статистика даркор бўлармикан.

— Фамилиянг? Гапир! Адресинг? Гапир! Кимлар билан учрашиб турардинг? Гапир! Кўришадиган жо-

йингиз қаерда? Гапир, гапир дейман! Гапир! Бўлмаса пачақ-пачақ қилиб ташлайман.

Соғлом бир одам тахминан қанча калтакка бардош бериши мумкин?

Радиодан ярим кечада бериладиган сигнал эшитилди. Кафелар бирин-кетин беркитилмоқда, энг кейин қолган майхўрлар ҳам уйларига қайтмоқдалар. Жуфт бўлиб юрган ошиқ-маъшуқлар дарвозага яқин жойда тўхтайдилар, ажралиб кетолмайдилар. Новча, озгин гестапочи хурсанд илжайиб кириб келди:

— Ҳамма иш битди... Шундай эмасми, пане редактор?

Қим айтди экаи? Елинекларми? Ё Фридарми? Ахир, улар ҳатто фамилиямни ҳам билишмайди-ку.

— Кўрдингми, бизга ҳаммаси аён. Энди гапиравер! Оқил бўл!

Жуда ғалати луғат! Оқил бўлиш — хоинлик қилиш деган гап экан-да.

Мен инсофсизлигимча қолдим.

— Оёқ-қўли боғлансин! Адабини бериб қўйилсин!

Соат бир. Сўнгги трамвай ўтиб кетди. Кўчалар жимжит, бўм-бўш; радио ўзининг ихлосманд эшитувчилари учун хайрли тун тиламоқда.

— Марказий Комитетда сендан бошқа яна кимлар бор? Радио эшиттирадиган жойингиз қаер? Босмаҳонангиз-чи? Айт! жавоб бер! Гапир дейман!

Энди мен учун калтакни санаш осонлашди, бироқ тишланган лабларим зирқ-зирқ оғриydi.

— Оёқ кийими ечилсин!

Товонларим ҳали калтак оғриқларига кўниккани йўқ. Мен буни яхши билиб турибман. Беш, олти, етти... назаримда, калтак миямни ҳам зирқиратаётганга ўхшайди.

Соат икки. Прага уйқуда. Қаердадир, мурғак бола

уйқусираб йиглади, эри хотинининг елкасига туртиб қўяди.

— Гапир! Жавоб бер!

Тилим билан милкларимни ялаб чиқдим, нечта тишим синганини санашга уриндим. Лекин асти эплолмадим. Ун икки, ун беш, ун етти? Йўқ, мени сўроқ қилишаётган гестапочилар сони шунча экан. Улардан баъзилари чарчаб қолганга ҳам ўхшайди. Аммо ўлимдан ҳамон дарак йўқ. Соат уч. Шаҳар четларида тонг ёришиб келмоқда. Сабзавотчилар бозорга кетишяпти. Қоровуллар кўча супурмоқда.

Шундай қилиб, тақдиримда яна бир тонгни кўриб қолиш бор экан.

Эрталаб хотинимни олиб келишди.

— Сиз бу кишини танийсизми?

Хотиним кўриб қолмасин деб, лабларимдаги қонларни ялай бошладим... Тўғриси айтганда, бу бемаънигарчилик эди, чунки ҳамма ёғим қон билан булганган, ҳатто бармоқларимдан ҳам қон томчилар эди.

— Сиз бу кишини танийсизми?

— Йўқ, танимайман!

Шундай деди-ю, ўзининг қўрққанини ҳатто кўз қараши билан ҳам билинтирмади. Жошгинам! Гарчи ҳозир аҳамиятсиз бўлса ҳам, ҳар қанақа шароитда ва ҳар қаерда мени танимаслик тўғрисидаги ваъдасига вафо қилди. Шундай экан, буларга менинг кимлигимни айтган хоин ким?

Уни олиб чиқиб кетишди. Мен қурбим етган қадар жилмайиб, уни кузатиб қолдим. Балки, бу жилмайиш унчалик қувноқ ҳам эмасдир. Ким билади дейсиз.

Соат тўрт. Тонг ёришдимикан? Ё йўқми? Дарпарда тутилган деразалар бу саволга жавоб бермадилар. Аммо ҳамон ўлимдан дарак йўқ. Унинг қаршисига ўзим борсаммикин? Нима қилай?

Мен кимнидир урдим-у, шалоπλαб ерга йиқилдим. Ҳамма менинг устимга ташланиб, тепкилай бошлади. Энди иш тезда тамом бўлади. Қора гестапочи соқолимни чангаллаб олиб, силтаб-силтаб тортқилади, юлиб олинган бир сиқим мўй толаларимни кўрсатиб, заҳарханда қилиб қулди. Бу чиндан ҳам кулгили эди. Шундан кейин мен ҳам ҳеч қандай огриқни сезмайдиган бўлиб қолдим.

Соат беш, олти, етти, ўн, кун ярим бўлди. Ишчилар ишга кетмоқда, баъзилари ишдан қайтмоқда, болалар мактабга бормоқда ва баъзилари мактабдан қайтмоқда, магазинларда савдо-сотиқ давом этмоқда, хонадонларда овқат пиширилмоқда, балки ҳозир онам мени ҳам йўқлаётгандир, ўртоқларим бўлса қамалганимни билишган ва тилидан илиниб, баъзи нарсаларни айтиб қўйгундай бўлса, нима қиламиз деб хавфсирашиб, эҳтиёт чораларини кўраётгандирлар... Йўқ, хавотир бўлмаглар, ҳеч нарсани айтиб бермайман. Шуни ҳам билиб қўйингларки, тез орада ишим тамом бўлади. Ҳа, ҳамма нарса тушга, беморликда кўринадиган алгов-далгов тушга ўхшайди. Кетма-кет калтаклашади-да, устимдан сув қуйишади, сўнгра яна калтаклашишади... яна: «Гапир, гапир, гапир!» Мен бўлсам ўлмадим қутулмадим. Она, онажон, мени нега бу қадар кучли қилиб туққан экансиз?

Кун тамом. Соат беш. Энди ҳаммалари итдай чарчашди. Аҳён-аҳёнда узоқ-узоқ танаффусдан кейин, шунда ҳам кўпинча одат тақозосидан бир-икки марта уриб қўйишади. Шунда тўсатдан кўз илғамас олисликлардан оҳиста бир товуш эшитилади:

Er hat schon genug¹

Мана мен ҳозир ўтирибман, олдимда турган стол

¹ Бас қил энди.

пароход каби тебранади, кимдир менга сув беради, кимдир папирос тутади, лекин папиросни олишга мажолим йўқ, бирёв оёгимга алланарсани кийгизиб қўйишга уринади-ю, кийдиролмайдди... Сўнгра мени дам юргизиб, дам судраб, зинадан пастга олиб тушадилар, автомобилга ўтқизадилар; мана биз автомобилда кетаётибмиз, кимдир тўппончасини яна менга ўқталиб ўтирибди, кулгим қистайди. Биз тагин оқ гулдасталар билан безатилган трамвай ёнидан ўтамиз, балки буларнинг ҳаммаси туш, ҳарорат ичида алаҳлаш ёки жон талвасидандир, балки, ўлимнинг ўзидир. Ўлиш жуда оғир-у, лекин мен учун ҳеч оғирлиги йўқ, ҳозир пардай енгилман, яна бир нафаслик ҳолим бор, холос. Шу бир нафас чиқса борми, бутун иш тамом...

Тамом? Йўқ, тамом бўлгани йўқ, ҳали анча бор. Мана мен яна тикка турибман, ҳа-ҳа, бировнинг ёрдасиз, ўз кучим билан тикка турибман, рўпарамда алланарса, қонми, ҳарқалай ифлос нарса сачраган сарғиш девор... Ҳа, қон, қўлим билан суркаб кўрсам... суркалди... Ҳа, шундай, ҳали қотмаган қон, бу менинг қоним... Кимдир биров орқа томондан келиб бошимга бир урди-да, қўлимни кўтариб, чўккалашимни буюрди. Учинчи марта чўккалаганимда ҳолдан кетиб йиқилдим.

Тепамда новча эсэсчи турибди. Биқинимга ниқтаб-ниқтаб турғизмоқчи бўлади: беҳуда оворагарчилик! Яна кимдир устимдан сув қуяди, мен тагин туриб ўтираман, қандайдир бир аёл менга дори бера туриб, қаеринг оғрияпти деб сўрайди, шунда ҳамма оғриқ юрагимга йиғилганини ҳис қиламан.

— Сенда ҳам юрак борми-а? — дейди новча эсэсчи.

— Ҳа, бўлмаса-чи, — деб жавоб бердим ва пок юрагимни ҳимоя қилиш учун ҳали етарли кучга эга бўлганимдан фахрланётганимни ўзим ҳам сездим.

Яна ҳамма нарса кўздан ғойиб бўлди: девор ҳам, аёл ҳам, новча эсэсчи ҳам...

Мана, қаршимда эшиги ланг очиқ камера. Семиз эсэсчи мени турта-турта ичкарига олиб кирди, дабдаласи чиққан кўйлагимни ечиб олди, похол тиқилган тўшакка ётқизди, шишиб кетган баданимни пийпаслаб кўриб, компресс қўйишни буюрди.

— Буни қара,— деди у шеригига қараб ва бошини тебратиб қўйди,— одамларимиз хўп шоввоз-да, бунақа ишларнинг киптини келтиришади!

Мен яна узоқдан, кўз илғамас олисликлардан келган оҳиста товушни эшитиб қолдим:

— Эрталабга ўлади...

Беш минути кам ўн. 1942 йил 25 апрель. Кўкламнинг ажойиб илиқ оқшоми...

И б о б

Ўлиш

Кўзимизнинг нури сўнганда,
Танимизни тарк этганда жон...

Бутхонанинг оппоқ гумбази тагида қўл қовуштирган икки киши аста-секин қадам ташлаб, пойма-пой овоз билан чўзиб-чўзиб диний қўшиқларни айтиб юришибди.

... Кўзимизнинг нури сўнганда,
Танимизни тарк этганда жон,
Тун зулматин билмас жойларда
Тангри бизни этар намоён..

Кимдир ўлган шекилли. Ким? Мен бошимни буриб қарашга тиришамап... Эҳтимол, мурда солинган ва бош томонига иккита шам ёқиб қўйилган тобутни кўрарман, деб ўйладим.

... Тун зулматин билмас жойларда
Тангри бизни этар намоён.

Мен кўзимни зўрға очаман. Бироқ, ҳеч нарса кўрмайман. Ҳеч ким йўқ, фақат ҳалигилар, мен. Хўш, улар нега жаноза оятларини ўқишаётибди?

Бу чиндан жаноза-ку. Кимни дафн қилишаётибди? Бу ерда яна ким бор? Улар ва мен. Ҳа, ростдан ҳам улар мени ўлган деб ўйлашаётгандир. Демак, бу таъзиялар мен учун экан-да! Қулоқ солинглар, одамлар, бу англашилмовчилик! Мен ўлганим йўқ, тирикман. Кўраётибсизларми, мен сизларга қараб турибман, сизлар билан гаплашмоқдаман. Қўйинглар! Мени дафн қилманглар!

У ерларда мудом кундузи,
Ёниб турар тангри юлдузи.

Эшитишмади. Гарангми, нима бало? Наҳотки мен шунчалик секин гапираётган бўлсам? Балки мен, дарҳақиқат, ўлгандирман, балки менинг мажолсиз овозим уларга эшитилмаётгандир. Мукка тушиб ётиб ўзининг дафн маросимини ўзим томоша қиляпман... Хўп галати гапми...

Будир бизнинг қадрдонларга,
Қардошларга сўнги видомиз...

Нималар бўлиб ўтганини эслайман. Биров мени зўрға турғизди-да, кийинтирди. Кейин замбилга ётқизиб, олиб чиқиб кетишди. Коридорда нағал қоқилган қўпол этик товуши эшитилди... Кейин... Ҳаммаси шу. Ундан кейин нима бўлганини эслай олмайман.

Фалакка ёлвориб қўл чўзсак
Балки етар мунгли нидомиз.

Йўқ, бу ёлғон. Мен тирикман. Элас-элас бўлса-да, сувсаганимни ҳам, огриқ азобларини ҳам сезиб туриб-

ман. Улган киши сувсамайди-ку, ахир. Бор кучимни тўплаб қўлимни қимирлатишга тиришдим, шунда кимнингдир, менинг эмас, тамомила бегона бир одамнинг овозини эшитиб қолдим.

Тун зулматин билмас жойларда...

— Сув!

Хайрият! Ҳалиги икки одам айланиб юришдан тўхтади. Тепамга келиб энгашдилар, битгаси бошимни кўтарди, сув тўла чўмични оғзимга тутди.

— Оғайни, унча-мунча тамадди қилиб олиш ҳам керак. Сен бўлсанг икки кечаю кундуздан буён сув ичганинг-ичган.

Нима дейди бу? Икки кечаю кундуздан буён? Бугун қанақа кун?

Душанба.

Душанба! Мени эса жума кuni қамоққа олишган эди. Бошим шу қадар зирқираб оғриётibdики! Сув нақадар ширин...

Ухлаш керак! Қўйинглар, мен ухлаб олай... Ёқутдай қип-қизил бир томчи алланарса тиниқ булоқ сувининг юзига ёйилиб кетди. Бу тоғ бағридаги, ўтлоқдаги булоқ... Мен у ерда бўлганман, Роклан қоровулхонасига яқин жойдаги булоқ... Дарахт баргларини савалаб, ёмғир қуймоқда... Нақадар ширин туш!

Шу ухлаган бўйи сешанба кuni кечқурун уйғондим. Тепамда ит турибди. Овчарка. У ўзининг чиройли, ақлли кўзлари билан менга тикилган ҳолда гўё сўрамоқда:

— Қаерда турар эдинг?

Йўқ, бу ит сўрагани йўқ, бу бутунлай бошқа бировнинг товуши. Тепамда яна кимдир биров турибди. Мана бир жуфт этик... Ундан кейин тагин бир жуфт этик

ва олифта қилиб тикилган шимши кўряпман. Бироқ бундан юқорироққа қарай олмадим, чунки бошим гириллаб айланмоқда. Эҳ, буларнинг ҳаммаси аҳамиятсиз, фақат ухлашга халақит бермасангиз бас менга...

Чоршанба.

Жаноза муножотларини ўқиган ўша икки киши, ҳозир сопол косада овқат еб ўтиришибди. Мен энди уларни аниқ кўряпман. Бири ёш, иккинчиси кексароқ. Улар роҳибларга ўхшамайди. Бу ер ибодатхона эмас, қамоқхонадаги бир-бирига ўхшаган тахта полли, қора деворли юзларча камералардан бири.

Эшик қулфи шарақлади, икковлари шошганича ўринларидан ирғиб туришди-да, серрайиб қотишди. Эсэсчилардан иккитаси кириб, менга кийим кийгизишни буюрди. Енгга қўл солиш шунчалик азоб эканини ҳеч қачон ўйлаган эмас эдим... Мени замбилга солишди-да, зинадан пастга олиб тушиб кетишди. Йўлакда нағал қоқилган этикнинг тапиллагани эшитилди... Қайси бир кунни ҳам мени мана шу йўлдан олиб ўтишган эди. Лекин бу йўлнинг қаёққа, қайси жаҳаннамга олиб боришини билмайман. Маҳбусларни қабул қиладиган хонага — қоронғи, бадҳаво идорага олиб боришди. Замбилни ерга қўйишди, шу ондаёқ бир чех ўзининг ёқимтой товуши билан немиснинг йиртқич ҳайвондай ўкириб айтган сўзини таржима қилди:

— Сен бу кишини танийсанми?

Мен қўлимни тираб иягимни кўтардим. Замбил ёнида юмалоққина ёш бир қиз турибди. У қадди-қоматини рўйи-рост тиклаган, бошини дадил кўтарган ҳолда мағрур турарди. У мени яқинроқдан кўриш ва кўз қарashi билан саломлашиш учун кўзларини бир оз қисинқиради.

— Йўқ, танимайман.

Шундай чамаласам, ўша алғов-далғов бўлган кун

кечаси Печек саройида шу қизга бирров кўзим тушганини хотирладим. Ҳозир иккинчи марта кўришиб турибмиз. Афсуски, энди учинчи марта кўришишимиз амримаҳол эди, мабодо яна бир марта кўришиб қол гудек бўлсак, унинг шу қўлини сидқидил билан сиққан бўлар эдим. Бу Арношта Лоренцининг хотини эди. Эрини 1942 йилги қамалнинг дастлабки кунларидек ўлдириб юборишган.

— Эҳтимол, мапа буни тапирсан?

Апечка Ирасен! Тавба, Аня, сиз қандай қилиб бу ерга келиб қолдингиз? Йўқ, йўқ, мен сизнинг номингизни тилга олганим йўқ, сиз мени билмайсиз, мен ҳам сизни танимайман. Тушундингизми, танимайман!

— Буни ҳам танимайман.

— Ақлингни йиғ!

— Танимайман.

— Юлий, энди фойдасиз,— деди Аня. Дастрўмолини рижимлаб турган бармоқларининг дир-дир титраши гоят ҳаяжонланаётганидан далолат берар эди,— фойдаси йўқ. Менинг кимлигимни аллақачон билдириб қўйишибди.

— Ким?

— Жим!— Унинг сўзини бўлишди ва у эндигина менга энгашган ва қўлини узатган эдики, уни турткилай-турткилай, олиб чиқиб кетишди.

— Апечка!

Бошқа саволларни эшитмай қолдим.

Гўё ҳеч қанақа оғриқни сезмай, бир чеккада турган томошабин каби, икки эсэсчининг мени замбилга солиб, яна камерага олиб кетаётганини, қўпол ҳаракат билан мени ерга юмалатиб ташлаб, замбилни бўшатганини, кулиша-кулиша, шундан кўра дорда арғимчоқ учгани яхши эмасми, деб қизиқчилик қилишганини эшитдим.

Пайшанба.

Мен энди теварак-атрофимдаги нарсаларни яхши пайқай бошладим. Камерадаги ҳамроҳларимдан бирининг номи Карел экан. У кекса шеригини «отахон» деб атаркан. Ҳозир у ўзи ҳақида ниманидир ҳикоя қилмоқда, лекин менинг миямда ҳамма нарсалар алкаш-чалкаш бўлиб кетяпти... Қандайдир шахта, партада ўтирган болалар... Қўнғироқ овозлари қулоғимга чалинади. Яна бирор ерга ўт тушган бўлмасин?

Демак, врач билан эсэсчи ҳамшира ҳар куни мендан хабар олиб турган бўлса керак. Улар менинг тўғримда гаплашиб, аҳволи жудаям ёмон эмас, яқинда туриб кетар, деган бўлсалар керак.

«Отахон» буни менга шу қадар ишонч билан қайта-қайта уқтирар, Карел эса унинг ҳар бир сўзини тасдиқлаб турар эди. Аҳволимнинг гоят танг бўлишига қарамай, булар мени юпатмоқчилар шекилли, деб ўйлар эдим. Ажойиб йигитлар! Афсуски мен уларга ишона олмас эдим.

Кундузи.

Камера эшиги очилди, худди оёқ учи билан юргандай, физиллаганча иккита ит кириб келди ва бош томонимда тўхтади-да, кўзларини мендан узмай тикилиб тураверди.

Ёнгидамда яна икки жуфт этик пайдо бўлди. Мен энди бу кишиларнинг ким эканини яхши биламан: бир жуфт оёқ ит эгаси — турма назоратчисиники, иккинчиси ўша куни кечаси мени сўроқ қилган — II—A—1 бўлимининг бошлиғиники. Мана, гражданча шим кийган яна бир кишининг қораси кўринмоқда. Шу шим бўйлаб юқорига қарайман, ҳа, буни ҳам танийман, бу мени қамоққа олиш ишига раҳбарлик қилган ўша озгин, новча гестапочи.

Бошлиқ столга ўтириб, сўроқ қила бошлади:

— Сен энди ютқиздинг, ҳеч бўлмаса ўзингни ўйла.
Айтавер!

У менга папирос тутди. Рад қилдим, чунки барибир папиросни олишга мажолим етмас эди.

— Сен Баксовникада кўп турдингми?

Баксовникада! Соат сайин иш ёмонлашмоқда. Буни уларга ким айтиб берган экан-а?

— Кўрддингми, бизга ҳамма нарса аён. Энди гапиравер!

— Агар ҳамма нарсани ўзингиз билсангиз, менинг гапириб беришимнинг нима ҳожати бор? Шу вақтгача пок виждон билан яшаб келдим, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қоламан.

Сўроқ бир соатга чўзилиб кетди. Сўроқ қилаётган киши бақирмайди, шошмайди ҳам, сабр билан ҳадеб битта саволни такрорлай беради, кейин жавоб ололмай, иккинчи, учинчи, ўнинчи саволларни беради.

— Наҳотки тушунмасанг? Ҳамма иш битган, сизлар ўйинни ютқизиб қўйдингиз.

— Фақат мен ўзим ютқиздим.

— Сен ҳали ҳам Коммунанинг ғалаба қилишига ишонасанми?

— Албатта.

— У чиндан ҳам ишонадими?— буни бўлим бошлиги немисчалаб сўраган эди, новча гестапочи шундай деб таржима қилиб берди:— ...ҳа, у ҳали ҳам Россиянинг ғалабасига ишонади.

— Албатта. Бундан бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас.

Мен чарчадим. Мен ҳушёр ва огоҳ бўлишга кучим борича тиришдим, бироқ афсуски, оғир жароҳатдан шариллаб оқайтган қон кишини ҳолсизлантирганидек, ҳушимдан кетяпман. Кейин кимнингдир қўл узатганини кўргандек бўлдим, балки турма ходимлари юзимда

Ўлим тамгасини кўрган бўлсалар керак. Ҳақиқатаи ҳам баъзи мамлакатлардаги жаллодларда ҳатто шундай одат ҳам бўладики, улар ўлимга ҳукм қилинган кишини қатл олдидан ўпадилар ҳам.

Кечқурун.

Икки киши қўл қовуштирган ҳолда, пойма-пой овоз билан мунгли нақаротни чўзиб такрорлар ва доира ясаб айланар эди.

Кўзимизнинг нури сўнганда,
Танимизни тарк этганда жон...

Эй одамлар, қўйсанглар-чи, энди! Балки бу ашула ёмон эмасдир, лекин бугун... бугун — ер юзида энг ажойиб ва энг қувончли байрам ҳисобланган Биринчи Май арафаси-ку. Мен қандай бўлса-да биронта қувноқ ашулани айтишга тиришиб кўрдим, бироқ меники уларникидан ҳам мунглироқ эшитилган бўлса керак, чунки Қарел юзини тескари буриб олди. «Отахон» эса, кўз ёшларини артар эди. Майли, мен бўш келмайман, токи улар ҳам жўр бўлгунларича ашула айтавераман. Кейин балки кўнглим таскин топар, уйқуга кетарман.

Биринчи Май тонги. Илк саҳар. Турма минорасидаги соат уч марта занг урди. Соатнинг жаранглашини биринчи марта эшитмоқдаман. Қамалганимдан буён биринчи марта эс-ҳушим жойига келяпти. Деразадан шабада кирмоқда, ерда ётган тўшагимга шамол урилади, тўшакдаги похол кўкрагимга ботмоқда, баданимдаги ҳар бир ҳужайра минг хил оғриқ билан зирқирамоқда. Нафас олишим — машаққат. Гўё бирдан дераза очилиб кетгандек, энди иш тамом, мен ўлаётиман, деган фикр билан кўзим ёришиб кетди.

Ўлим, сен ҳам тезроқ келавермадинг! Мен эса, иқрор бўлишим керакки, иккимиз яна кўп йиллардан кейин учрашармиз, яна эркин ҳаёт билан яшарман,

кўп ишларни қиларман, кўп нарсаларни севишга, талай ашулаларни айтишга ва оламдаги кўп жойларни кезиб чиқишга муяссар бўларман деб, умид қилар эдим. Энди бу умидлар йўқ! Тамом-вассалом.

Мен ҳаётни севган ва уни деб жангга кирган эдим. Одамлар, мен сизларни севар эдим, сиз ҳам менга шундай севги билан жавоб қайтарсангиз, мен ўзимни бахтиёр сезардим, аммо мени тушунмасаларинг азоб чекар эдим. Қимни хафа қилган бўлсам, кечиринглар, хурсанд қилган бўлсам, унутманглар. Менинг номим ҳеч кимсада ғам-ғусса уйғотмасин. Сизларга: отамонам, опа-сингилларим, менинг Густам, барча ўртоқларим, кимлар билан яхши умр кечирган бўлсам, ўшаларнинг ҳаммасига васиятим шу. Агар сизларга кўз ёши ёрдам берса, майли, йиғланг. Лекин мен учун ачинманг. Мен қувноқ ҳаёт учун яшаган эдим, энди ўша ҳаёт учун ўлаётиман, шунинг учун ҳам қабрим устига қайгу-алам фариштасини қўққайтириб қўйишнинг ҳожати йўқ.

Биринчи Май! Худди мана шу пайтда биз уйғониб, ўринимиздан туриб, шаҳарнинг чеккасига чиққан ва ўз байроқларимизни кенг ёйиб, ҳилпиратиб юборган бўлар эдик. Ҳозир шу топда Москва кўчаларида Қизил майдонга кетаётган Қизил Армия қўшинларининг биринчи қаторлари шаҳдам қадам ташлаб бораётгандир. Миллонларча одамлар ҳозир кишиликнинг озодлиги учун сўнгги жанг қилаётгандир. Мана шу жангда мингларча кишилар ҳалок бўлаётгандир. Мен мана шу мингларнинг бириман. Сўнгги жангларнинг солдатларидан бири бўлиш нақадар соз!

Бироқ ўлиш ёмон. Нафасим бўғиляпти. Ҳаво етмайди. Ҳалқумимда алланарсанинг қулдираганини ва хириллаганимни эшитаётиман. Ҳамхоналаримни уйғотиб юбормасам дейман. Бир қултум сув бўлса-ю,

томоқни ҳўллаб олсам, бироқ кружкадаги сув ичиб тамомланган. Мендан олти қадам нарида, камеранинг бурчагидаги унитазда сув бор. Лекин ўша ерга боришга кучим етармикин?

Гўё ўлимнинг асосий шартларидан бири бировни уйғотиб қўймасликдан иборат бўлгандек, жимгина аста-секин сурғалиб боряпман. Етдим. Эптика-эптика сув ичдим.

Бу аҳвол қанча вақт давом этгани ҳам, орқамга қайтиш учун яна қанча вақт сурилганимни ҳам билмайман. Яна ҳушимдан кетдим. Томиримни ушлаб кўрган эдим, унинг уришини пайқолмадим, юрагим ҳалқумимга келиб, кейин яна шиг этиб пастга тушиб кетгандек бўлди. Шу он ўзим ҳам йиқилдим. Йиқила-ётиб, Карелнинг овозини эшитиб қолдим.

— Ота, отахон! Бечора ўляпти-ку!

Эрталаб врач келди. (Мен буни анча вақтдан кейин билдим.) У мени текшириб кўриб бошини чайқаб қўйди. Сўнгра ўз жойига қайтиб келиб, менинг ўлимим ҳақида кеча тайёрлаб қўйган қоғозини йиртиб ташлади-да, мутахассисларга хос ҳурмат билан шундай деди:

— Бу — одам эмас, от экан!

III б о б

267-камера

Эшикдан деразагача етти қадам, деразадан эшиккача етти қадам.

Мен буни жуда яхши биламан.

Турма камерасининг тахта полида у ёқдан-бу ёққа юриб, масофани жуда кўп марталаб ўлчаганман! Бундан аввал ҳам, чех буржуаларининг сиёсати халқ учун қанчалик ҳалокатли эканини жуда равшан кўра ол-

ганим учун шу камерада ётганман! Мана, дарҳақиқат, ҳозир менинг халқим тобутга тортиляпти, эшик орқасида, йўлакда немис назоратчилари юришибди, қаердадир, турма деворларидан ташқарида, кўр сиёсий фолбинлар яна хоинлик уйдирмаларини тўқийётгандирлар! Бу дунёда нималар бўлаётганини тушуниш учун одамга неча-неча асрлар керак, ахир.

Инсоният ўзининг тараққиёти йўлида неча мингларча турма камераларини босиб ўтмади? Яна қанча камераларни босиб ўтажак. Охири ҳали-бери кўринмайди. Лекин дунё энди ғафлатда эмас, ухлаётгани йўқ!

У ёқдан ҳам етти, бу ёқдан ҳам етти қадам. Бир томондаги деворга қайтарма каравот илиб қўйилган, иккинчи тарафда ифлос, қорамтир тоқчада хунук-хунук сопол косалар турибди. Буларнинг ҳаммасини биламан. Ҳа, яна шуни ҳам биламанки, бу ердаги баъзи нарсалар механикалаштирилган ҳам: камерани иситиш марказлаштирилган, параш ўрнига унитаз қўйилган. Ҳаммадан муҳими — одамлар ҳам механизацияга бўйсундирилган. Маҳбуслар ҳам автомат бўлишга мажбурлар. Қнопка босилса, яъни калит солиб қулф шарақлатилса, маҳбуслар нима билан шуғулланаётганларидан қатъи назар, ўринларидан ирғиб туриб, ипга тизилгандай саф тортишлари керак; эшик очилди, камера бошлиғи овозининг борица лаби-лабига тегмай бидиллаб кетади:

Aeuhtng! Celezvozbzzechiekbelegtmitreimanalesinordnun!

Шундай, № 267. Бу бизнинг камерамиз.

Лекин биздаги автоматнинг битта камчилиги бор: фақат икки киши ўрнидан туради-ю, бир киши, яъни мен, деразага яқин жойдаги похол тўшакда бир ҳафта, икки ҳафта, бир ой, бир ярим ойлаб мукка тушган ҳолда ётавераман ва сўнгра яна ҳаётга қайтаман: эн-

ди бошимни қимирлатаман, қўлларимни кўтараман, тирсакланиб қаддимни ростлайман ва ҳатто чалқанча тушиб олишга уринаман. Буларнинг ҳаммасини бошдан кечиришдан кўра ёзиш осонроқ, албатта.

Камерада ҳам ўзгариш юз берди. Эшик тепасидаги уч рақами ўрнига икки рақам осифлиқ, бу демак биз икки киши қолганмиз. Ғамгин муножотлар ўқиб мени дафн қилган икки ўртоқнинг кичиги — Қарел йўқ. Бу ерда унинг софдиллиги ҳақидаги хотираларгина қолди. Мен унинг биз билан бирга ўтказган энг сўнгги икки кунини эс-эс хотирлайман. У менга ўз тарихидан ҳикоялар сўзларди. Мен бўлсам ҳикояси айни қизиган пайтда ухлаб қолар эдим.

Уни Қарел Малец дейишарди, касби машинист бўлиб, Гудлиц ёнидаги шахтада ишлар ва ўша ердан бизнинг махфий ишимиз учун зарур бўлган портлатувчи моддани яширинча олиб чиқар эди. У икки йилдан буён турмада ётар эди, ҳозир у судга кетади, балки Берлинга борса керак. У билан бирга қамалганлар бутун бошлиқ бир группа кишилар эди. Уларнинг иш нима бўлар экан деб ўйлагим ҳам келмайди. Қарелнинг хотини ва икки боласи бор. Уларни севади, жуда ҳам севади... «Бу менинг бурчим эди, ўзинг биласан, бундан бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас!»— дер эди у.

У кўп вақт менинг ёнимда ўтирар ва мени овқат ейишга мажбур қилиш учун кўп уринар эди. Бироқ томоғимдан овқат ўтмайди. Шанба куни — қамоққа олинганимдан кейин саккизинчи куни у энг сўнгги чорани қўллашга қарор қилди: у полиция фельдфебелли— турма фельдшерига шу вақтгача туз татимаганимни айтди. Эсэсчилар формасини кийган фельдфебель шундай одамки, унинг рухсатидан ташқари ҳатто чех врач ҳам беморга аспириин беришга ботина олмас эди.

Ана ўшанинг ўзи касаллар пчадиган хўрдадан бир товоғини келтирди-да, уни то ичиб тугатгунимча тепамдан кетмади. Қарел ўз ишининг муваффақиятидан жуда мамнун бўлди. Эртаси кун иса ўзи менга якшанбалик шўрвадан қўйиб келиб берди.

Овқатнинг иккинчисини ейиш тағин ҳам мушкулроқ бўлди: милқларим эзилиб кетганлигидан ҳатто якшанбалик гуляшдаги ҳил-ҳил бўлиб пишган картошкани ҳам чайнолмадим, томоғим шишиб кетганлигидан каттароқ тишламни ютиш ниҳоятда қийин эди.

— Гуляшни ҳам емаяпти,— деб шикоят қилади тепамда турган Қарел ва бошини чайқайди.

Шундан кейин у менинг улушимни «отахон» билан тенг бўлиб олиб, зўр иштаҳа билан еди.

1942 йилда Панкрацда бўлмаган киши бу гуляшнинг нималигини билмайди ва билиши ҳам мумкин эмас!

Очликдан ҳамма маҳбусларнинг қоринлари қапишиб, ичига тортиб кетган, ҳаммомга тушган кезларида фақат қоқ скелетлари кўринади, овқат маҳалида эса бири бировининг овқатига еб қўйгудек бўлиб суқназар ташлайди, қуритилган сабзавотдан қилинган ва устига бир оз помидор суви қўйиб қўйилган бемаза шовла ҳам жуда лаззатли татир эди. Мана бундай қийин вақтларда овқат улашувчилар, ҳафтада икки марта, пайшанба ва якшанба кунлари, косамизга бир чўмич картошка солиб, устига зиғирдек гўшт билан бир қошиққина қайла қўйиб кетишар эди. Бу жуда ҳам лаззатли бўларди. Лекин гап фақат бундагина эмас, бу гуляш инсон ҳаётини, гестапо турмасидаги даҳшатли шароитга қарши нимаси биландир тинч ҳаётни эслатар эди.

Икки ой ўтди, мен Қарелнинг ажабланишига энди яхши тушундим. «Гуляшни ҳам емайди-я»— зотан,

ўлишим яқин экани ҳақида бундан ҳам ишончлироқ далолат бўлиши мумкинми?

Карелни ўша куни кечаси соат 2 да уйғотдилар. Гўё бошқа турмага, концлагерга, қатл қилинадиган жойгами... ким билади дейсиз, қаёққа бўлса ҳам, ишқилиб шу ўртага жўнатилаётгандай, йўлга тайёрланиш учун унга атиги беш минут муҳлат бердилар.

Карел мен ётган тўшакка энгашишга, мени қучоқлаб пешанамдан ўпишга улгура олди.

Йўлак томондан «қамоқхона ҳиссиётга бериладиган жой эмас»лигини эслатадиган шанғиллаган овоз эшитилди...

Карел шошиб чиқиб кетди, қулф шарақлади...

Биз икковимиз қолдик.

Биз қачон бўлса-да, яна дийдор кўришармикинмиз, дўстим?

Камерада қолган иккимиз қачон ажралишар эканмиз? Қайси биримиз камерадан биринчи бўлиб чиқиб кетаркинмиз! Қим чақиради? Эгнига эсэс формаси кийган назоратчими ёки форма киймайдиган ўлимнинг ўзими?

Мен ҳозир, ажралишаётганимизда бизни ҳаяжонлантирган ҳис-туйғуларга берилиб, мана шу сатрларни ёзяман. Ушандан бери бир йил ўтди, лекин ўртоғимизни кузатиб қолаётгандаги ўйлар қайта-қайта хаёлга келиб туради ва баъзан миядан сира нари кетмайди. Камера эшиги устидаги «икки» рақами баъзан «уч» бўлиб қолар, кейин ўз ўрнини яна «икки»га бўшатиб берарди, сўнгра тағин «3», «2», «3», «2» бўлиб алмашилиб турарди. Хуллас янги-янги маҳбуслар келар ва кетарди. Фақат биз иккимиз, биринчи марта 267-камерага келган икки киши — яъни мен ва «отахон» ҳамон ажралмас эдик.

«Отахон» деганимиз — олтмиш яшар ўқитувчи —

Иозеф Пешек деган киши. Мактабнинг катта ўқитувчиси. Уни озод чех мактаби лойиҳасини ишлагани учун «Германия империясига қарши фитначи»ликда айб-лаб, мендан 85 кун илгари қамоққа олишган экан.

Шу киши — «отахон». Фучик, сен уни қандай қилиб тасвирлаб берасан? Бу иш анча қийин-ку! Икки киши, битта камера ва бир йиллик ҳаёт. Шу бир йил мобайнида «отахон» сўзига қўйиладиган қўштирноқлар ўз-ўзидан тушиб қолди, шу бир йил ичида ёшлари ҳар хил бўлган икки маҳбус чишакам ота ва ўғилга айла-ниб кетди, шу бир йил ичида бир-биримизнинг одатларимизни, энг севиб айтадиган сўзларимизни ва ҳатто талаффузимиздаги оҳангни ҳам ўзлаштириб олдик. Мана ҳозир ажратиб кўр-чи, нима меники-ю, нима уники, камерага у нима билан кириб келган-у, мен нима билан...

У кечалари билан тепамда парвона бўлиб чиқар, латтани ҳўллаб компресс қилиб қўяр, яқинлашиб келаётган ўлимни қувалар эди. Яраларимнинг фасодларини ситиб ташлар, тўшагимдан анқиб турган қўланса ҳиддан ҳеч қачон жирканмас эди. Биринчи сўроқдаёқ дабдаласи чиқиб кетган кўйлагимни ювиб-ямаб берарди. Кўйлагим тамомила узилиб тушгандан кейин эса ўзиникини кийгизиб қўйди. Бир кунни, эрталабки ярим соатлик сайр чоғида, карцерга тушиш хавфидан ҳам кўрқмай, қамоқхона ҳовлисидан менга дастаргул билан аллақандай кўкат олиб келди. Янги сўроққа олиб кетишадганларида у меҳрибон қараш билан мени кузатиб қолар, қайтиб келганимда эса, янги яраларимга яна компресслар қилиб қўяр эди. У менинг сўроқдан қайтишимни кутиб ўтирар, то мени авайлаб ётқизмагунча ва меҳрибонлик билан устимга кўрпамни ёпиб қўймагунча, ўзи ётмас эди.

Бизнинг дўстлигимиз мана шундай бошланди. Бу

дўстлик кейинчалик ҳам, мен дармонга кириб юра оладиган ва ўнгиллик бурчимни бажара оладиган бўлган вақтимда ҳам бузилмади.

Нима қилай, бирданига ҳаммасини ёзиб бера олмайман ахир. Шу йили 267-камерадаги ҳаёт алғов-далғов бўлиб кетди. Отахоннинг ўзи ҳам озмунча воқеаларни бошидан кечирмади. Буларнинг ҳаммасини ҳикоя қилиб бериш керак, шунинг учун қиссам ҳали тамом бўлгани йўқ (бу қисса гоҳо катта умид бағишлаб, қулоғимда жаранглайди).

* * *

267-камерадаги ҳаёт алғов-далғов бўлиб кетди.

Деярли ҳар соат эшик очилар ва назоратчилар келиб-кетиб турарди. Бу энг хавфли — «Коммунист жиноятчи» устидан қаттиқроқ назорат олиб бориш қоидаларига мувофиқ кўрилган тadbирлар эди. Бундан ташқари, мен ўзим ҳам уларнинг диққатини кўпроқ тортар эдим, ҳали яшаши лозим бўлган одамлар ҳам бу турмада кўпинча ўлиб кетар эдилар. Муқаррар ўлишига кўпчилик ишонган одам ўлмай қолиб, бошқаларнинг ўлиб кетиши камдан-кам рўй берадиган ҳодиса...

Камерамизга ҳатто бошқа қаватлардан ҳам назоратчилар келишар ва бизни гапга солишар, ёки чурқ этишмай кўрнамни оҳиста кўтариб кўришар, билармон кишилардай яраларимни томоша қилишиб, кейин ҳар қайсиси ўз феъли-атворига яраша, ё мени мазах қилиб ҳазиллашар, ёки дўстона гап қотар эди.

Шулардан бири (биз уни «тегирмончи» деб атар эдик) бошқаларга қараганда кўпроқ келар ва илжайган ҳолда: «Бу қизил шайтонга ҳеч нарса керак эмас-микан», деб суриштирар эди. Йўқ, менга ҳеч нарса керак эмас, раҳмат. Бир печа кундан кейин тегирмончи, ҳар ҳолда бу қизил шайтон бирор нарсага, ҳеч бўлма-

са соқол олдиришга муҳтождир, деган ўй билан сар-тарошни бошлаб келди. Бизнинг камерага бошқа ка-мерадан биринчи бўлиб келган киши ҳам шу эди. У билан шу сзда танишиб олдим: бу ўртоқ Бочек эди. Тегирмончининг бу хизмати — шафағини оламан деб кўр қилиб қўйиш қабилдан бўлди. Отахон менинг бошимни ушлаб турди. Бочек эса тўшакнинг бир чек-касига ўтириб олиб, чангалзордаги бутага ўхшаш ўсиб кетган соқолимни ўтмас устара билан қиртишламоқчи бўлади. Унинг қўллари титрайди кўзларидан ёш то-мади, чунки у ўладиган одамнинг соқолини оляпман деб ўйлар эди. Мен унга далда беришга тиришдим.

— Қўрқма, оғайни! Печек саройидаги сўроқларга чидаган эканман, сенинг устарангга ҳам чидаш бера-ман.

Бироқ мен дармонсиз эдим, иккаламизга ҳам тез-тез дам олишга тўғри келди.

Икки кундан кейин яна мен иккита маҳбус билан танишдим. Печек саройидаги гестапочилар бошлиғи тоқатсизланиб қолди: улар мени олиб келиш учун одам юборишади, фельдшер бундай чақирриққа ҳар гал *transhörtinfahig* (қимирлашга мажоли йўқ) деб ёзиб юборади. Шунинг учун улар мени қандай бўлса ҳам олиб келиш ҳақида яна буйруқ беришади. Ма-на, йўлак хизматчиси кийимини кийган икки киши бизнинг эшик олдига замбил олиб келиб қўйди. Ота-хон кийимларини аранг кийгизди, бояги кишилар мени замбилга ётқизишди-да, кўтариб кетишди. Зи-надан тушиб кетаётганимизда улардан бири менга энгашиб, шундай деди:

— Руҳинг тушмасин, дадил бўл!

Кейин яна ҳам оҳиста овоз билан янгиликлардан хабар берди. Бу гал биз идорада узоқ ушланиб тур-мадик. Мени кўтарганларича узун йўлак билан эшик

томонга олиб кетишди. Йўлак одамлар билан лиқ тўла — бугун пайшанба, шу кун қавми-қариндошларга маҳбусларнинг кир-пирларини олиб кетиш учун рухсат этиладиган кун. Намойишкорона замбилга солиб олиб борилаётган кишига — менга ҳамма қайрилиб қарайди, ҳамманинг қарашида қайғу-алам... бу менга ёқмади. Қўлимни кўтариб мушт қилдим. Балки йўлакдаги кишилар уни кўрган ва салом бераётганимни тушунгандирлар. Бу соддалик эди, албатта. Лекин бундан бошқасига қодир эмасман, кучим етмайди...

Турма ҳовлисида замбилни юк машинасига ортидилар, эсэсчилардан иккитаси шофернинг ёнига ўтириб олди, яна иккитаси тугмасини ечиб қўйилган тўппонча қинини тутамлаганича, бош томонимда тик туришди. Жўнаб кетдик.

Йўллар бир-биридан ёмон, ўнқир-чўнқир. Мен икки юз метр юрмасданоқ ҳушимдан кетган эдим. Бу сафаримиз жуда ғалати бўлди: ўттиз маҳбус учун мўлжалланган беш тоннали юк машинасида биргина тутқин учун талай бензин сарф бўлади: яна, қўлида тўппонча ушлаган тўрт эсэсчи теварак-атрофга ваҳшиёна назар билан аланглаб, беҳуш ва беҳол ётган жасадимга қоровул бўлиб боришади.

Бундай сафар эртасига ҳам такрорланди. Бу гал мен то саройга етиб келгунча зўрга чидадим. Сўроқ узоққа чўзилмади. Гестапочи Фридрид бир неча марта мени «силаб» қўйди-ю, яна ҳушсиз ҳолимда қайтариб юборди.

Тирик эканимга ўзимда ҳеч қандай шубҳа қолмайдиган кунлар ҳам келди, бундай кунларда ҳаётнинг энг яқин йўлдоши бўлган оғриқ-дард менга ҳаётдан аниқ дарак бериб туради.

Аллақандай тасодиф орқасида тирик қолганли-

гимни турмадагиларнинг ҳаммаси билишар, улар энди менга салом йўллашар эди. Бу саломлар, оҳиста тиқиллатилган деворлар орқали менга етиб келар эди. Мен буни овқат улашиб юрган йўлак хизматчиларининг кўзларида ҳам кўрар эдим.

Фақат хотиним менинг тўғримда ҳеч нарса билмас эди. У мен ётган ердан атиги бир қават пастда, камерада ёлғиз ўзи ҳасрат ва алам ичида яшайди. Бир куни эрталабки «сайр» вақтида, қўшни камерадаги аёллардан бири унинг қулоғига шивирлаб, мени сўроқ вақтидаги калтак зарбидан ўлибди деб айтган экан. Бу хабарни эшитгач, Густа ҳушини йўқотибди. Унинг кўз ўнгида ҳамма нарса гир-гир айланибди, назоратчи хотиннинг «таскин бериб» юзларига муштлаганларини ҳам билмабди. У меҳр тўла катта кўзларига ёш олмай, камеранинг оппоқ деворларига тикилганида нималарни кўрди экан?

Эртаси куни яна бошқача хабар тарқалибди: мен калтак зарбидан эмас, балки қийноқларга чидаёлмай камерада ўзимни осиб ўлдирган эмишман.

Шу кунлари мен юпқа тўшакда ётар эдим. Густа яхши кўрадиган ашулани айтиш учун ҳар кун кеч-қурун ҳам, эрталаб ҳам, у ёнбошидан-бу ёнбошига зўр бериб ағанар эди. Мен бу ашулаларни жон-дилим билан айтаётган ва уларга шу қадар кўп ҳис-туйғуларимни қўшаётган бўлсам-у, наҳотки у эшитмаса...

Биз ҳозир бир-биримиздан аввалгига қараганда анча олислашган бўлсак ҳам, энди у менинг аҳволимдан хабардор, ашулаларимни эшитиб турибди... Энди бу ашулаларнинг 267-камерада айтилаётганини назоратчиларнинг ўзлари ҳам билишади, улар бунга кўникиб ҳам қолишган.

Энди навбатчилар ҳам тинчлик сақлансин деб, эшикни тақиллатмайдиган бўлиб қолишди.

267-камера куйлайди. Мен бутун умрим бўйи ашула айтиб яшадим. Энди ҳамма нарса тамом бўлай деб турганда, ўлим олдида, яшашнинг қадр-қиммати яна ортган бир пайтда, нима учун ашула айтишни бас қилар эканман?

Пешек отахон-чи? Ростини айтсам, бу жуда ажойиб одам экан, ашулани ҳам жуда яхши кўраркан. Унинг на овози бор ва на музыкага завқи бор эди, лекин, шунга қарамай муҳаббат тўла ажойиб ашулаларни ўзича шавқ билан айтар эди, ҳатто мен унинг бир оҳангдан иккинчи оҳангга ўтганини ва ҳадеб «до ўрнига «ми»ни такрорлай берганини ҳам кейинчалик пайқамай қолдим.

Шундай, биз ашула айтамыз. Қайғурган чоғларимизда ҳам, ҳаво очилиб, офтоб чарақлаб турганда ҳам ашула айтамыз, бундан кейин ҳеч қачон дийдор кўришишимиз мумкин бўлмаган ўртоқларимизни ашула билан кузатиб қоламыз, шарқ томондан келган ҳар бир қувончли хабарни ашула билан кутиб оламыз. Қадим замонлардан буён одамлар айтиб келгандек ва бундан кейин ҳам дунё тургунча айтишлари мумкин бўлганидек, биз ҳам ўзимизни овутиш учун ҳам, шодлик-қувончимиздан ҳам ашула айтамыз.

Қуёшсиз ҳаёт бўлмаганидек, ашуласиз ҳам ҳаёт йўқ. Биз икки ҳисса кўпроқ ашула айтишимиз керак, чунки бизнинг 267-камерамиз шимол томонда бўлганидан офтоб тушмайди. Фақат ёзда камеранинг ғарб томонидаги деворига бир озгина қуёш нури ва темир панжаранинг сояси тушиб туради.

Отахон каравотга суяниб, лип-лип йилтиллаётган ёруғ нуқталарга тикилиб турибди, мен унинг кўзларига қарадим ва биринчи марта унинг пиҳоятда ғамгин эканини кўрдим.

Қуёш! Мана шу юмолоқ, сеҳргар қуёш шу қадар сахийлик билан нур сочмоқда ва одамларнинг кўз ўнгида шу қадар кўп мўъжизалар яратмоқдаки, асти қўяверасиз. Лекин афсус, мана шу қуёш нуридан баҳраманд бўлиб яшаётган кишилар жуда оз.

Қуёш ҳали кўп туради, ҳа, оламни нурга тўлдириб тураверади, одамлар қуёш нуридан баҳраманд бўлиб яшайдиган вақт ҳам келади.

Буни ҳис қилиш нақадар ажойиб! Аммо баъзан унча аҳамиятсиз нарсаларни ҳам билиб қўйинг келадиги киши: қуёш биз учун нур сочадиган кунлар ҳам бўлармикан-а?

Бизнинг камера шимол томонда. Фақат ёзда, аҳён-аҳёнда ҳаво очилиб кетган кунларигина қуёшнинг ботиб кетаётганини кўриб қоламиз. Эҳ, отахон, яна бир марта қуёш чиқишини кўрсак эди!

IV б о б

„ТҮРТ ЮЗИНЧИ“

Улиқнинг тирилиши — жуда ғаройиб ҳодиса. Шу қадар ғаройибки, тушунтириб беришнинг ўзи машаққат. Сиз ҳаво очиқ кунни ўрнингиздан уйқуга қониб турганингизда олам жуда ҳам гўзал кўринади. Агар ўлим тўшагидан турган бўлсангиз кун сизга ҳар қачонгидан ҳам кўра гўзалроқ кўрингандек бўлади, мана шунда сиз ҳам ўзингизни жуда яхши ухлаб турган ҳис қиласиз. Сиз ҳаётнинг қадр-қимматини яхши биламан деб ўйлайсиз. Улиб тирилганингиздан кейин олам назарингизда, гўё режиссёрнинг бир ишораси билан прожекторлар нурига фарқ бўлган саҳнага ўхшаб кетади. Сиз кўзларим ниҳоят ўткир деб ўйлайсиз. Қайтадан тирилар экансиз, оламни ҳам телескоп, ҳам микроскоп орқали кўраётгандек

бўласиз. Қайта тирилганингизда олам сизга кўклардай кўринади: ҳатто оддий нарсалар ҳам кутулмаган ажойиб гўзалликлар кашф этади.

Сиз бундай аҳволнинг узоққа чўзилмаслигини биллиб турасиз, албатта. Лекин биринчи дақиқада, ҳатто оламдаги барча бойлик ва барча гўзалликларни камера девори тўсиб турганда ҳам олам сизга шундай кўрина беради.

Ниҳоят менинг камерадан чиқадиган куним ҳам етиб келди. Жуда қийин бўлишига қарамай, энди мен сўроққа замбилда эмас, ўзим юриб борадиган бўлдим.

Мен коридор деворларини ушлаб, зина панжараларига суяниб, қарийб эмаклар бораман. Пастда маҳбус ўртоқлар мени усти ёпиқ автомобилга ўтқизиб қўйишади. Мана мен қоп-қоронғи кўчма камерада ўтирибман, ёнимда ўнта аллақандай янги одамлар ҳам бор. Улар менга жилмайишади, кимдир қулоғимга шивнирлайди, лекин ким эканлигини билмайман, кимнингдир қўлини қисаман, бироқ кимнинг қўлини қисганимни билмайман.

Машина гумбурлаганича Печек саоройи дарвозасидан кириб боради. Ўртоқлар мени пастга олиб тушишади. Биз ҳаммамиз олти қатор узун скамейкалар қўйилган кенг хонага кирамиз.

Скамейкаларда эса одамлар қўлларини тиззаларига тираб, қаддиларини тик тугган ҳолда, рўпарадаги силлиқ девордан кўз узмасдан қимир этмай ўтиришади. Мана, Фучик, сенинг кинотеатр деб атаган янги жаҳоннингнинг кичкина бир қисми — шу.

Май интермеццоси

1943 йил. Бугун 1 Май. Навбатчиликда, ёзишим учун халал бермайдиган одам қоровуллик қилиб

турибди. Ура! Мен яна бир минутга коммунистик журналист бўлишим, янги жаҳонимнинг жанговар кучларига бўлаётган Биринчи Май кўриги ҳақида ёзишим мумкин.

Ҳилпираган байроқлар тўғрисида ҳикоя қилар деб ўйламанг. Бу ерда бунақа гап йўқ. Ранго-ранг манзаралар тўғрисида ҳам ҳикоя қила олмайман. Бир вақтлар мен кўрган байрам манзаралари бугун кўз ўнгимда йўқ. Бир вақтлар Прага кўчаларида тўлиб-тошган кўп мингли колонналарнинг шовқинли оқими бугун йўқ. Мен Москвада кўрган Қизил майдонни, ундаги одамлар, байроқлар денгизини энди бу ердан кўра олмайман. Бу ерда миллионларча ва юзларча одамлар йўқ. Фақат бир неча ўртоқлар; эрлар ва аёллар бор, холос. Шундай бўлса ҳам, бу кўрикнинг улуғворлигини, унинг бутун моҳиятини ҳис қилиб турибман. Ҳа, у улуғвор. Чунки бу, ловиллаб турган ўт ичидан кулга эмас, балки пўлатга айланиб ўтаётган кучлар кўриги! Бу, уруш вақтида, окопларда ўтаётган параддир. Окопларда кийим формаси қандай бўлиши маълум...

Ўртоқ, қачон бўлса ҳам, шу сўзларимни ўқиганингда, мен кўрган кунларни бошингдан кечирмаган бўлсанг ҳам, менинг нима демоқчи бўлганимни тушунарсан. Тушунишга ҳаракат қил! Ишон! Бутун куч мана шунда!

Қўшни камерадан эрталабки салом эшитилди: камерадагилар деворни Бетховендан олинган икки такт билан, ҳар кунгидан тантаналироқ ва қаттиқроқ тақиллатишиди, буни девор ҳам одатдагига қараганда бугун бошқачароқ оҳангда акс эттирди.

Биз зўр ҳафсама билан кийимларимизни тозаладик. Барча камералар кунни шундай бошлашди.

Нонушта маҳалигача ҳаммамиз тап-тайёр бўл-

дик. Камераларнинг очик эшиги олдидап нон, «қора кофе, сопол идишда сув кўтарган коридор хизматчилари у ёқдан-бу ёққа ўтиб туради. Ўртоқ Скорепаникки бўлак ўрнига уч бўлак нон беради. Бу унинг бизни Биринчи Май билан табриклагани, бу сўзсиз, лекин амалий табрик эди. У менга нон бера туриб, ҳеч кимга билдирмай, астагина қўлимни сиқиб қўйди. Гаплашиш мумкин эмас, душманлар ҳатто кўз қарашларимизни ҳам кузатиб туришади, лекин бармоқларимизнинг товушсиз гаплашишини ўзимиз яхши тушунаимиз.

Пастда, камераимизнинг деразаси остида хотинлар эрталабки «прогулка»га чиқишди. Мен стол устига чиқиб панжарадан пастга қарадим. Балки улар мени кўришар. Ҳа, кўришди. Мушт қилинган қўлларини кўтаришди. Мен ҳам худди шундай жавоб қилдим: бугун улар одатдагидан кўра ўзгачароқ, юзларида шодлик, қувонч бор. Назоратчи хотин ҳеч нарсани пайқамайди, ё ўзини пайқамасликка солади. Бунинг ҳам кўрик учун аҳамияти бор.

Ҳозир бизнинг навбат. Мен машқ ўтказмоқдаман: бугун Биринчи Май, оғайнилар, бугун алоҳида юриш қилайлик, майли соқчилар ҳам кўриб қўйсинлар. Биринчи ҳаракат: бир-икки, бир-икки, болга уриш. Иккинчиси: ўроқ ўриш. Болга билан ўроқ. Қиттак мулоҳаза қилинса, бас, ўртоқларимиз ўроқ билан болгани дарров тушунишади.

Биз «прогулка» вақтида шу ҳаракатни қилиб кўрдик, мен атрофни кузатиб турдим. Ҳамманинг чеҳрасида табассум, ҳамма биздан ўрнак олиб, шу ҳаракатни такрорлади. Демак, тушунишибди. Тўғри, оғайнилар, бу бизнинг Биринчи Май колоннамиз, ҳаракатимиз эса «ўлсак ўлаемизки, лекин хиёнат қилмаймиз», деб берган онтимиздир.

«Сайр» томом бўлди. Соат тўққиз. Ҳозир Кремль соати ўн марта занг уради, кейин Қизил майдонда намоён парад бошланади. Ота, ҳозир у ерда «Интернационал»ни куйлашади, бу қўшиқ бутун оламга таралади, майли шу куй бизнинг камерамизда ҳам жараангласин. Биз ҳам куйлаймиз. Кетма-кет революцион ашулалар айтаемиз, биз ёлғиз қолишни истамаймиз, ҳа, биз ёлғиз эмасемиз, биз ҳозир озодликда бемалол ашула айтиб юрганлар билан, биз каби жанг қилаётганлар билан биргаемиз.

Ҳа, биз сизлар билан биргаемиз.

Товарищ в тюрьмах,
В застенках холодных,
Вы с нами, вы с нами,
Хоть нет вас в колоннах...¹

Шундай қилиб, биз 267-камерада Биринчи Май парадни ашула билан тугаллашга қарор қилдик. Лекин бу ҳали ҳаммаси эмас! Йўқ!

Ана, аёллар корпусининг коридор хизматчиларидан бири камерадагиларга ўртак кўрсатиб, ҳовлида Қизил Армия марши, «Партизанлар ашуласи» ва шу каби совет қўшиқларини ҳуштак чалиб куйламоқда. Менга қоғоз билан қалам келтириб берган ва ҳозир бехосдан биров келиб қолмасин учун коридорда қоровуллик қилиб турган чех полицияси формасидаги кишини айтмайсизми? Мана шу ёзилган хатларни яширинча олиб чиқиб кетаётган ва қачондир бу хаглар оламга чиқар-ку, деган умидда ниҳоят эҳтиёткорлик билан у ер-бу ерга яшириб юрган киши-чи? Мана шу бир нарча қоғоз учун икковлари ҳам бошларидан жудо бўлишлари мумкин ахир. Улар бугун билан эрташги озод кун ўртасидаги алоқа узилиб

¹ Ю. Фучикнинг ўзи рус тилида ёзган.

қолмасин деб, бундай хавф-хатардан ҳам тап тортишмайди. Улар — жангчилар. Улар ўз постларида жасорат ва садоқат билан дадил туриб, қўлларида бор қурол билан жанг қилаётган кишилардир.

Улар ўз ишларига жуда кўникиб қолган кишилар, ҳар ишни ҳеч кимга сездирмай бемалол бажарадилар, бунинг ҳаёт-мамот кураши эканини ҳеч ким фаҳмламайди, улар бу жангда ўз дўстлари билан ғалаба қилишлари ва ҳалок бўлишлари мумкин.

Сен Биринчи Май парадларида революция қўшинларининг қандай марш қилганликларини ва уларнинг олижаноблигини ўн, йигирма марталаб кўргансан. Бу қўшинларнинг ҳақиқий қудратини ва енгилмаслигини фақат жангда кўриш мумкин. Улим сен ўйлагандан кўра соддароқ, қаҳрамонлик ўз-ўзидан келадиган шуъладор нарса эмас. Жанг сен кутгандан кўра даҳшатлироқ, бунга чидаш ва ғалаба қилиш учун ниҳоятда катта куч керак. Бу кучни биз ҳар кун кўрамиз, аммо ҳамма вақт ҳам фаҳмлай олмаймиз, ҳамма нарса шу қадар содда ва табиийдек туюлади.

Бугун биз бун яна бир марта сезиб қўйдик. Бугун, 1943 йил Биринчи Май парадларида.

Биринчи Май кунини ҳикоямни давом эттирмадим. Бу ёмон бўлмади. Бундай тантанали кунларда хотиралар алоҳида завқли бўлади, бугун ҳаммани чулғаб олган шодлик туйғуси хотираларни рангоранг бўёқлар билан безади.

Печек саройидаги «кинотеатр» унча қувончли хотира эмас. Бу маҳбусларнинг оҳ-зори ва чинқириқлари эшитилаётган турма йўлаги. У ерда нимага дуч келишингни ўзинг ҳам билмайсан. Сен у ерга соғлом, бақувват ва дадил кишиларни олиб кириб кетишаётганини ва икки-уч соатлик сўроқдан кейин

уларни у ердан дабдаласи чиққан, чала ўлик ҳолда олиб чиқишаётганини кўрасан. Чақирганда барала овоз билан берилган жавобни эшитасан, бир соатдан кейин эса азоб ва уқубатдан хириллаган киши ўзининг қайтиб келгани тўғрисида рапорт беришга ҳам мажоли етмайди. Баъзан бундан ҳам баттароқ бўлади; шундай одамларни ҳам кўрасанки, афтидан очиқ юзли, ёввош кўринган кишилар сўроқдан қайтиб келгач, юзингизга тик қаролмай қолади. Юқори қаватнинг аллақадеридаги терговчи кабинетига, бир минутликкина қўрқоқлик, бир лаҳзагина иккиланиш ва «ўз жони» учун ваҳимага тушиш содир бўлган, шунинг натижасида бу ерга бугун ё эртага янги одамларни, шу ёввош киши душманга чаққан янги одамларни олиб келишади, бу кишилар ҳам бу ердаги ҳамма даҳшатларни бир кун бошларидан кечирадилар...

Виждоинини бой бериб қўйган бандининг аҳволи калтакланганининг аҳволидан даҳшатлироқ.

Енингдан ўтиб кетган ўлим кўзинини ўткир қилган экан, ўлиб тирилган киши кўзи билан тикиларкансан, шунда кимнинг иккиланганини, кимнинг хойнлик қилганини, кимнинг ўз тақдирини енгиллаштириш учун, кўзга чалинмайдиган жангчилардан биронтасини чақсам нима қилибди, деган хаёл бир лаҳза миясидан ўтганини сўзсиз ҳам пайқайсан. Қўрқоқлар! Сенинг ҳаётинг учун бошқа ўртоқларингнинг бошлари кетса-ю, бу қандай ҳаёт бўлди!

Мен «кино»га биринчи марта келганимда булар тўғрисида ҳеч ҳам ўйламаган эдим. Кейинги вақтларда эса шу фикр мени кўп қийнайдиган бўлди. Бу фикрлар менда ўша кун эрталаб, «кино»да эмас, балки одамлар жуда кўп нарсалардан хабардор бўладиган ўша «Тўрт юзинчи» хонада пайдо бўлди.

Мен «кино»да фақат бир-бир ярим соатгина ўлтирдим. Сўнгра орқамда турган аллаким номимни айтди, чех тилида гаплашаётган граждан кийимидаги икки киши мени лифтга ўтқазди-да, тўртинчи қавагга олиб чиқди ва кенг хонага олиб кирди. Бу хонанинг эшигига шу рақам ёзилган эди:

400

Бир мунча вақт бу хонада мен ва мени бу ерга олиб келган икки ҳамроҳимдан бошқа ҳеч ким бўлмади. Хонанинг бурчагига қўйилган стулда ўтирарканман, теваракка ҳайрат билан қарар эдим: бу ерда алланарса менга танишга ўхшайди. Бир вақтлар шу ерга келгандайман. Йўқ, келган эмасман. Лекин ҳар нечук мен бу хонани биламан, мен буни тушимда аллақандай босинқираганимда кўрган бўлсам керак. Ушанда бутунлай бошқача — жирканч бўлиб кўринган эди, ҳар ҳолда бу ўша хонанинг ўзи. Ҳозир бу хона чиройли, серқуёш ва ёрқин бўёқларга фарқ бўлган. Майда катак панжара тутилган дераза кўриниб туради.

Тушимда бу хона қоронғи, деразасиз, уни сарғиш хира нур аранг ёритар, бу ерда одамлар соядек юришар эди... Ҳа, ўшанда бу ерда одамлар бор эди. Ҳозир хона бўм-бўш; у вақт скамейкаларда рангқути ўчган ва юзи қонга буланган одамлар тизилишиб ўтиришар эди. Ҳув анови ерда, эшик олдида кўк жомакор кийган, кўзларидан бениҳоя азоб-уқубат тортаётгани сезилиб турган бир киши ўтирибди, у ичгани сув сўради-да, кейин худди саҳна пардаси секин ёпилгандек, аста йиқилди.

Ҳа, энди билсам буларнинг ҳаммаси туш эмас экан. Бу ҳақиқатан мудҳиш ва даҳшатли воқеликнинг худди ўзи эди.

Бу ҳодиса мен қамоққа олинган куним ва биринчи марта сўроқ қилинган куним кечаси бўлган эди. Уша кундан буён мени бу ерга уч марта, балки ўн марта олиб келишгандир, мени қийновчилар дам олгани ёки бошқа маҳбуслар билан шуғуллангани кетганиларида, мени бу ердан олиб чиқишар эди. Шу эсимдаки, ўшанда яра бўлиб кетган яланг оёқларим муздек полга тегиб анча ором олгандек бўлган эдим.

Ушанда бу ерда Юнкерс заводининг бир тўда ишчилари ўтирар эдилар, бу гестапонинг кечқурунги **ови эди**. Эшик олдида турган, кўк жомакорли киши **ўртоқ Бартошь** эди. Бу завод ячайкасининг ташкилотчиси ва бир чеккаси менинг қамалишимга айбдор бўлган кишилардан бири эди. Мен бунни ўзимни қўлга тушиб қолишимга бировни айблашмасин учун айтмоқдаман. Бунга бировнинг қўрқоқлиги ёки сотқинлиги эмас, фақат эҳтиётсизлик ва муваффақиятсизлик сабаб бўлди, холос. **Ўртоқ Бартошь** раҳбарлар билан алоқа боғлаш учун восита қидириб юрган. Шунда унинг дўсти, **ўртоқ Елинск**, конспирация қондаларига бирмунча бепарво қараб, зарур кишилар билан таништириб қўйишга унга ваъда берган. Лекин у дастлаб мен билан келишиб олиши керак эди, чунки, кейинчалик, унинг иштрокидан ташқари ҳам иш битириши мумкин бўлар эди. Бу хато эди. Иккинчидан, бундан ҳам қўрқинчлироқ хато шундан иборат эдики, **Дворжак** деган бир игвогар **Бартон**нинг ишончини қозонди. **Бартон**, унга **Елинск**нинг фамилиясини айтди. Шундан сўнг **Елинск**лар оиласи таъқиб остига олинади. Икки йилдан буён муваффақият билан бажариб келаётган асосий иши учун эмас, аксинча, **ўртоғига** қилган арзимас холис хизмати учун, яъни конспирация қондаларининг бузилиши туфайли таъқиб остига олинади. **Печек** саройидагиларнинг,

мен уларникига келган куним эру хотин Елинеклар-ни қамоққа олишга қарор қилиши ва уларникига гестапочилар отрядининг бостириб келиши буларнинг ҳаммаси тасодиф эди. План бўйича Елинеклар эртасига қамоққа олиниши керак эди. Уша куни, Юнкерс заводидаги ячейкани қамоққа олиш муваффақиятли ўтказилгандан кейин, улар қизиқиб кетиб, Елинекларникига ҳам боришди. Уларнинг бу ерга бостириб келишлари биз учун нақадар кутилмаган бир ҳодиса бўлса, менинг Елинекларникида бўлишим ҳам гестапочилар учун шунчалик тасодифий ҳол эди. Ҳатто улар кимни қўлга туширганларини ўзлари ҳам билишмас эди.

Ҳа, агар ёнимда... бўлмаганда балки мени танишмасди ҳам.

Буларнинг ҳаммасини анча вақтдан кейин, яна бир «Тўрт юзинчи» хонага келганимдан кейин тушундим. Бу гал мен ўзим ёлғиз эмас эдим. Одамлар скамейкаларда ўтиришар ва баъзилари эса деворга суяниб тик туришар эди. Ҳар бир ўтган дам, хилма-хил кутилмаган ҳолларга дуч келтирар эди.

Кутилмаган ҳоллар икки хил бўларди: бир хили жуда ғалати ҳоллар бўлиб, мен бунинг нималигини тушунмас эдим, иккинчи хили ёмон ҳоллар бўлиб, мен бунақасини жуда яхши тушунар эдим.

Аммо кутилмаган ҳоллардан биринчисини ғалати деб ҳам, ёмон деб ҳам бўлмайди. Бу ҳол арзимаган нарса бўлгани учун бу ерда гапириб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ.

Иккинчи кутилмаган ҳол, хонага кетма-кет тўрт киши йўрғалаб кириб келди, граждандан кийимидаги гестапочиларга ҳам, менга ҳам... чех тилида салом беришди, стол ёнига ўтиришиб қоғозларни ёпишгач, папирос чекишди — улар худди шу ерда хизмат қи-

лишадигандай, ўзларини ниҳоятда эркин тутишар эди. Мен буларни биламан, камида учтасини биламан. Наҳотки булар гестапода хизмат қилишса-я... Ё чиндан ҳам шундаймикин? Шулар-а? Бу—Р... ку! Анча вақтдан буён партия ва касаба союзи ташкилотининг секретари, кўпчиликка унча аралашмаса ҳам, ўзи содиқ киши эди, йўқ, бу мумкин эмас! Анна Викова, гарчи сочлари оқарган бўлса ҳам ҳамон аввалгидай гўзал ва келишган; у яширин ишнинг қўрқмас ва букилмас арбобларидан эди!.. Йўқ, бу мумкин эмас! Мана бу киши эса Вашек, Шимолий чехиялик гиштчи, кейинги вақтларда ўша ерда райком секретари бўлган. Наҳотки, мен буни билмасам, шимолда биз икковимиз биргаликда не-не кунларни бошимиздан кечирмадик, шундай кишини ҳам қўлга олишибди-да!.. Йўқ, мумкин эмас! Бироқ, нега улар бу ерда! Улар бу ерда нима қилиб юришибди ахир?!¹

Мен бу саволга ҳали жавоб топмасдан туриб, янги кишиларни: Мирекни, эр-хотин Елинеклар ва эр-хотин Фридларни олиб келинди. Буларни яхши таниймай, буларни мен билан бирга қамоққа олишган. Лекин Мирекка интеллигенция ўртасида ишлашга ёрдам бериб юрган санъат тарихчиси Кропачек нима қилиб бу ерга келиб қолди? Уни мен билан Мирекдан бошқа яна ким билар эди? Нима учун, ҳув анови, калтақдан башараси мўматалоқ бўлиб кетган новча киши менга қараб, биз бир-биримизни танимаймиз, дегандек имо қилди? У ким бўлса экан? Штих? Доктор Штих? Зденекми? Демак врачлар группаси ҳам

¹ Фучикнинг кейинчалик аниқлашича, бу «хаусарбайтерлар», яъни маҳбуслардан чиққан хизматчилар қилиб тайинланган кишилар эди. Улар маҳбуслар ўртасидаги алоқаларга ёрдам бериш учун ўз ихтиёрлари билан шу ишга кирган кишилар экан.

қўлга тушибди. Бу группани мен билан, Мирекдан бошқа яна ким билар эди? Мени сўроқ қилаётганларида нега чех интеллигенцияси ҳақида савол беришди? Менинг номимни чех интеллигенцияси ўртасидаги ишлар билан боғлаш фикри уларнинг ақлига қаёқдан келиб қолди? Бу ишлардан мен билан Мирекдан бошқа яна ким хабардор?

Қапчалик оғир ва азобли бўлса ҳам, бу саволга жавоб топиш қийин эмас: Мирек сотқинлик қилган. Ҳаммасини Мирек айтиб берган. Мен яна бир минут, Мирек ҳаммани айтиб бермагандир-ку, деб умидвор бўлдим. Бироқ, кейин яна бир группа янги одамларни олиб келишди. Мен булар орасида таниб бўлмайдиган даражада дабдала қилиб калтақланган Владислав Ванчура¹ни профессор Фельбер ва унинг ўғлини—танқидчи Бедрих Вацлавек²ларни кўрдим-у, ҳаммасини дарров танидим. Чех интеллигенциясининг революцион халқ комитетига кирган ва кириши мўлжалланган кишиларнинг ҳаммаси шу ерда эди. Демак, Мирек интеллигенция ўртасида олиб борилган ишлар ҳақидаги ҳамма гапни айтиб берган.

Печек саройидаги менинг дастлабки кунларим осонлик билан ўтгани йўқ. Бу энг қаттиқ зарба эди. Мен ўлимни кутган эдим, лекин хоинликни эмас. Мирекка раҳм қилишга ҳар қанча уринсам ҳам, унинг кирдикорини юмшатадиган ҳар қанча сабаблар изласам ҳам, унинг қилмишини тавсирлаш учун «хоин» дейишдан бошқа сўз тополмадим. Бундай хоинлик қилиш унинг ожизлиги ҳам, ўлгудек азоб

¹ В. Ванчура — атоқли чех ёзувчиси, гитлерчилар томонидан қатл қилинган.

² Б. Вацлавек — атоқли танқидчи коммунист. Гитлерчилар томонидан қатл этилган.

тортганлигидан ўзини минг томонга уриб нажот йўлини қидиришидаги ноиложлиги ҳам баҳона бўлолмас эди. Гестапочиларнинг биринчи кечасиёқ менинг фамилияمنى билиб олганликларини энди тушундим. Лия Прасекнинг қандай қилиб бу ерга келиб қолганини ҳам энди тушундим, чунки унинг уйида бир неча бор Мирек билан учрашган эдик. Кропачек билан доктор Штихнинг нима учун бу ерда эканлиги ҳам энди равшан.

Шу кундан бошлаб деярли ҳар куни мени «тўрт юзинчи»га олиб борадиган бўлиб қолишди, ҳар гал янгидан-янги оғир ва жафокаш тафсилотларни билиб қайтар эдим. Мирек Испаниядаги ўқлар ёмғирига ҳам бошини эгмаган, Францияда концентрацион лагерлардаги даҳшатли синовларга бардош қилган ажойиб одам эди. Энди эса, гестапочининг қўлида қамчи кўриши биланоқ ранг-қути ўчадиган, ўз жонини қутқариш мақсадида дўстларига хоинлик қиладиган бўлиб қолган. Унинг мардлиги бир неча калтак зарби билан шилиниб олинган бўлса, демак, унинг мардлиги юзаки экан! Худди ўзининг эътиқоди каби юзаки. У, ўз маслакдошлари орасида, улар билан кучли эди. Душманлар қуршаб олгач, у бутун кучини йўқотиб қўйди. Фақат ўзи ҳақида ўйлагани учун ҳам кучини йўқотиб қўйди. Ўзини қутқариш умидида ўртоқларини қурбон қилди. Қўрқоқлик олдида енгилди ва қўрқоқлигидан сотқинлик қилди.

Унинг уйидан баъзи қоғозлар топилди, лекин у ўз-ўзига, буларни айтиб берганимдан кўра ўлганим яхши, деб айта олмади. У кишиларнинг номини айтиб берди, одамлар учрашадиган жойларни кўрсатиб берди. Гестапо агентларини Штихнинг махфий уйига бошлаб борди. Уларни Вацлавек билан Кропачек учрашиши мумкин бўлган жойга, Дворжакнинг уйи-

га ҳам юборди. Аяни тутиб берди. Ҳзи билан яхши муносабатда бўлган мард ва жасур қиз Лидани ҳам сотди. Бир неча калтак зарбидан сўнг, билган нарсаларининг қарийб ярмини айтиб берди. Бундан ташқари, мени ўлди, ҳеч ким мени фош қила олмайди деб ўйлаб, қолганларни ҳам бирма-бир айтиб берган.

Бу билан менинг аҳволим ёмонлашгани йўқ. Мен ҳозир гестапо панжараси ичидаман, бундан ҳам ёмонроқ бўлиши мумкинми? Балки аксинча: Мирекнинг барча маълумотлари калаванинг бир учи эди, у бутун терговнинг асосий материали бўлиб қолди, аслида эса, калаванинг бошқа учи менинг қўлимда эди. Гестапога мана шу нарса жуда ҳам керак эди. Шунинг учун ҳам, мени ва группаимизнинг катта бир қисмини қамал ҳолатининг дастлабки кунларида ҳам қатл қилишмади. Мирек ўз бурчини бажарганда эди, гестапо қўлида фақат биз иккимизгина қолган бўлар эдик. Аллақачонлар икковимиз ўлсак ҳам, лекин бошқалар тирик қолиб, ишни давом эттираверган бўлар эдилар.

Қўрқоқнинг тирик қолиши ўлгандан ёмон. Мирек ҳам шундай бўлди. У шонли армиядан қочиб, ҳатто душманларнинг ҳам нафратига дучор бўлди. У тирик қолди, лекин бу ҳаёт эмас эди, чунки коллектив уни рад қилди. Кейинроқ у ўз айбини хаспўшлашга уриниб кўрди, бироқ коллектив уни қабул қилмади. Турмада яккаланиб қолиш бошқа ердагидан кўра даҳшатлироқ.

Турма ва яккалик — бу иккиси ҳам бир-бирига ўхшаш нарса деб тушунадилар. Бу — катта хато. Ҳар бир маҳбус якка эмас, чунки турма ҳам катта коллектив. Агар киши ўзини яккалаб қўймаса, ҳар қандай қаттиқ чоралар ҳам ҳеч кимни яккалаб қўя олмайди.

Турмада асирлар коллективи алоҳида зулмнинг қубони бўлади, лекин бу зулм одамларни жипслаштиради, тоблайти ва ҳушёрлигини янада оширади. Булар учун деворлар тўсиқ бўла олмайди, чунки деворларга ҳам жон киради ва шартли тақиллатишлар билан гапира бошлайди.

Турмадагиларнинг бир-бирига қадрдонлиги ҳамма қаватдаги камераларни бирлаштиради, негаки, ҳамма қаватдаги маҳбусларнинг манфаатлари, побонлари, коридорлари ва ярим соатлик «сайр»лари умумийдир. Шундай «сайр» вақтида муҳим бир хабарни айтиш ёки бирор маҳбуснинг ҳаётини сақлаб қолиш учун биргина сўз ёки имонинг ўзи кифоя қилади. Сўроққа бориш, «кино»да ўтириш ва Папкрацга қайтишлар турмадагиларнинг биродарлигини мустаҳкамлайди. Бу биродарлик учун кўп сўз керак эмас эди. Оддий қўл сиқишув ёки яширинча узатилган папирос қамоқхона симларини узиб ташлайди, иродасини синдириш учун яккаликка ташланган кишини ёлғизликдан қутқаради. Камеранинг қўллари бор: сен сўроқдан шала-шула бўлиб қайтганинда, бу қўллар сени қўллаб-қувватлаганини сезасан. Душманлар очлик билан жонингни суғуриб олишга уринганларида, сен шу қўллардан овқат оласан. Камеранинг кўзлари бор: ўлимга кетаётганинда улар сенга қараб туради, биласанки, сен дадил қадам ташлаб боришинг керак, чунки биродарларнинг кўзлари сенда салгина бежо қадам ташлаш билан ҳам уларнинг кўнглига шубҳа солиб қўйишга сенинг ҳаққинг йўқ. Бу биродарлик қонга буланган бўлса ҳам асло енгилмасдир. Агар у ёрдам бериб турмаганда бошингга тушган балоларнинг ўндан бирига ҳам бардоши қила олмас эдинг. Ўзинг ҳам, бошқалар ҳам...

Менинг ҳикоямда, — уни давом эттира оламанми-йўқми, билмайман, ҳар кун, ҳар соатим зулмат ичида тургандек номаълум. Шу бобнинг сарлавҳаси бўлган «Тўрт юзинчи» деган сўз кўп марта такрорланмоқда.

Дастлаб «Тўрт юзинчи» менинг учун расмана бир хонагина бўлиб кўринди. Бу ерда ўтказган биринчи соатларим ва биринчи марта ўйлаган фикрларим менга яхшиликдан дарак бермас эди. Лекин маълум бўлдики, «Тўрт юзинчи» — бу қўрқмас жанговар коллектив экан.

«Тўрт юзинчи» 1940 йилда 11—А—1 бўлимининг «ишлари авж олган» пайтда пайдо бўлган. Бу ерда «кинотеатр»нинг филиали очилди, яъни иши терговдагиларнинг сўроқ кутиб ўтиришлари учун жой қилинди; бу филиал махсус коммунистлар учун бўлиб, маҳбусларни ҳар гал биринчи қаватдан бешинчи қаватга олиб чиқавериш ташвишидан қутулиш учун ташкил қилинган. Маҳбуслар доим терговчига яқин жойда туришлари керак эди. Бу ишни осонлаштирарди. «Тўрт юзинчи»нинг вазифаси мана шунақа.

Икки маҳбусни — яна икки коммунистни — бир жойга, бирга ўтқазиб қўйилса, беш минутдан кейин битта коллектив дунёга келади, бу эса гестапочиларнинг бутун карталарини чалкаштириб юборади.

1942 йилда «Тўрт юзинчи»ни бошқача, «коммунистик марказ» деб атайдиган бўлишди. Бу хона кўп нарсаларни кўрди, минглаб ўртоқлар бу ерга келиб кетдилар, фақат биргина нарсаси — коллектив руҳи, курашга тайёр туриш ва галабага ишонч руҳи асло ўзгармай қолди.

«Тўрт юзинчи» чор атрофини душманлар қуршаб олган ва муттасил ўққа тutilиб турган, аммо таслим бўлишни бир лаҳза ҳам хаёлига келтирмаган

олдинги линиядаги олдинги окоп эди. Бу, қизил байроқ остида ўз озодлиги учун курашаётган халқларнинг ҳамкорлигини намайиш қилувчи окоп эди.

Пастда, «кинотеатр»да эсэсчилар изғишар, маҳбусларни ҳар бир киприк ҳаракати учун айюҳаннос солиб сўкишар эди. «Тўрт юзинчи»да бизни чех полиция бошқармасининг инспекторлари ва агентлари назорат қилишар, буларнинг баъзилари ихтиёрий равишда, баъзилари бошлиқларнинг буйруғи билан гестапога таржимон бўлиб қолган кишилар эди. Уларнинг ҳар бири ўз ишини қиларди: бири гестапо ходимлиги вазифасини бажарса, бири ўзининг чехлик бурчини ўтар эди. Баъзилари эса ора йўлда қолган эди.

Бу ерда бизни қўлларимизни тиззага қўйиб, киприк ҳам қоқмай, тўғрига тикилган ҳолда, қимирламай ўтиришга мажбур қилишмас эди. Бу ерда бирмунча эркинроқ ўтириш, у ёқ-бу ёққа аланглаш, қўл билан ишора қилиш мумкин, учта назоратчидан кимнинг навбатчилиқда турганига қараб, баъзан бундан ҳам кўпроқ иш қилса бўлар эди.

«Тўрт юзинчи» хона — одамнинг кимлигини жуда яхши билиб оладиган жой. Улимнинг яқинлиги — қамоққа тушгани учун қўлига қизил лента боғлаб қўйилган коммунистни ҳам, ёки коммунистларга хайрихоҳ деб гумон қилинган кишиларни ҳам, қўриқлаб турган ва тергов қилаётган кишиларни ҳам, хуллас, ҳар бир кишининг кимлигини яққол кўрсатиб қўяр эди. Терговда сўз билан ўзингни ҳимоя қилишинг ёки сўзни қурол ўрнида ишлатишинг мумкин. Бироқ «Тўрт юзинчи»да сўздан паноҳ қидириш мумкин эмас эди. Бу ерда сенинг кимлигингни билиш учун сўзинг эмас, балки туриш-турмушинг муҳим. Сенинг эса фақат мағзинг қолган. Сендаги иккинчи даража-

ли хислатлар, инсоннинг асл қиёфасини мулоим, ярқироқ қилиб кўрсатадиган сохта, юзаки хислатларнинг ҳаммаси ўлим талвасаси олдида шамол учиргандек совурилиб кетади. Фақат инсон моҳиятининг мағзи, энг оддий нарса қолади. Содиқ киши садоқатни қўлдан бермайди, сотқин хоинлик қилади, қаҳрамон охиригача курашади. Ҳар бир кишида куч ва заифлик, мардлик ва қўрқоқлик, қатъийлик ва иккиланиш, поклик ва ифлослик бор. Бу ерда шулардан фақат биттаси қолади. Ё у ёқли, ё бу ёқли бўлиш керак. Бир-бирига зид бўлган мана шу хислатларни бир йўла ўзида намоён қиламан деган киши ғайри табиий бир ҳолга тушиб қолади — у жаноза маросимида қўлига қайроқ ушлаб, қалпоғидаги укпарини силкиллашиб ўйинга тушган одамга ўхшайди. «Шайтон»га сиғинади. У немис терговчиси олдида учрашув жойни айтишга мажбур этиш учун маҳбусни уриб тишларини синдиради-ю, «Тўрт юзинчи»га кирганда эса, дўстона илжайиб, унга бир бурда нон узатади. Тинтув вақтида у уйингни шипшийдан қилиб, ўғирлаб кетади-да, «Тўрт юзинчи»га кирганда эса, сенга раҳмим келади, дегандек маҳбуснинг уйдан ўғирлаб чиққан папиросни унинг ўзига тутаяди.

Шу типдаги кишиларнинг яна бошқачалари ҳам бор: булар ҳеч кимни қийнамайди, аммо ҳеч кимга ёрдам ҳам бермайди, фақат ўз жонининг ғамини ейиши унинг мана шу қилғилигидан кўриниб туради. Бу, бундай одамларни жуда яхши сиёсий барометрга айлантириб қўйган. Улар маҳбуслар билан қўпол ва ғоят расмий муомала қила бошласалар, билингки, немислар Сталинградга ҳужум қияпти. Агар уларнинг маҳбуслар билан чақчақлашганини кўрсангиз, демак, аҳвол тамомила ўзгарган бўлади, яъни Сталинград бўсағаларида немислар тор-мор келтирил-

ган. Улар орасида биз асл чехлармиз, бизни зўрлаб гестапода ишлашга мажбур этдилар, деган гаплар тарқалади. Жуда соз! Қизил Армия Ростовнинг нари ёғида ҳужумни давом эттириб келмоқда. Булар ўзи шунақа одамлар: чўкиб кетаётганингда иккала қўлини чўнтагига тикиб, серрайиб туради, ўзинг бир илож қилиб қирғоққа чиқиб олганингда эса, сенга ёрдам қўлини чўзиб югуради.

Ана шу хилдаги кишилар бизнинг коллектив кучини пайқар, шунинг учун бизга яқинлашишга ҳаракат қилишар эди. Лекин улар коллективга сира ҳам мансуб бўла олмас эдилар.

Коллектив тўғрисида ҳеч қандай тасаввурга эга бўлмаган кишилар ҳам бор эди. Уларни қотил деб атаса бўлади-ю, аммо бу ҳақиқий қотилларга нисбатан адолатсизлик бўлар эди. Булар — қўлига таёқ ва темир қамчи тутган, чех тилида гапирадиган йиртқичлар. Улар чех маҳбусларни шу қадар қийнаб азоблар эдиларки, ҳатто кўп гестапочи немислар ҳам бунга ҳайратда қолишар эди. Бу жаллодлар ўз миллати ёки герман давлатининг манфаатларини ҳеч бўлмаса риекорона баҳона ҳам қилолмас, улар одамларни фақат завқ учун азоблар ва ўлдирар эдилар. Утакетган йиртқичликдан бошқа ҳеч парсани билмайдиган бу қонхўрлар мисли кўрилмаган даҳшат билан одамларнинг тишларини уриб синдирар, кўзларини косасидан ситиб олар, пошнаси билан қовуққа тепиб, бош суягини мажақлар, қўлига тушган ҳар бир маҳбусни ўласи қилиб калтаклар эдилар.

Биз бу жаллодларни ҳар куни кўрар эдик, улар билан гаплашишга ва уларнинг башарасини кўриб тоқат қилишга мажбур эдик, булар бор жой қонга ва оҳу фиғонларга тўлиб-тошар эди. Уларнинг қасосдан қочиб қутулмасликларига фақат қатъий ишончи-

мизгина бизга ёрдам берар эди. Агар улар ўзларининг қонли жињоятларига гувоњ бўлган барча кишиларни ўлдириб юборганларида ҳам бу қасосдан қочиб қутула олмайдилар.

Мана шулар билан бир қаторда худди шундай лавозимга эга бўлган яна бошқа кишилар ҳам бор эди, ана ўшаларни чинакам одам дейиш, ҳеч шубҳасиз, адолатли бўлар эди. Булар қамоқ ташкилотини маҳбуслар ташкилотига айлантирган. «Тўрт юзинчи» коллективни барпо этишга ёрдам берган, ўзи ҳам жон-дили билан шу коллективга қўшилган ва унга фидокорона хизмат қилаётган кишилар эди. Улар аввал чехословак полициячилари сифатида коммунистларга қарши курашган эдилар, кейин коммунистларнинг босқинчиларга қарши курашганларини кўргач, коммунистларнинг бутун чехословак халқи учун катта аҳамиятга эга бўлган куч эканини тушуниб олдилар. Бу ҳақиқатни тушунгандан кейин, зўр садоқат билан умумий ишга хизмат қила бошладилар ва яна шу умумий ишга турмада ҳам содиқ бўлиб қолган ҳар бир кишига ёрдам бера бошладилар.

Озодликдаги яширин ишловчиларнинг кўплари, агар гестапо қамоқхонасида нималарга дуч келажакларини аниқ тасаввур қила олсалар, улар бирмунча иккиланиб қолишлари мумкин эди. Турмадаги бизнинг махфий дўстларимиз кўзи олдида бу даҳшатлар доимо намоён бўлиб турар эди, улар буни ҳар кун, ҳар соат кўриб турадилар. Улар ҳар кун, ҳар соатда маҳбусга айланишлари мумкин, у тақдирда улар бошқалардан кўра огирроқ азоб чекишлари муқаррар эди. Шунга қарамай, улар асло иккиланганлари йўқ. Улар минглаб кишиларнинг ҳаётини сақлаб қолишга ва ҳаётини сақлаб қолиш мумкин бўлмаганларнинг қисматини энгиллатишга ёрдам

бердилар. Улар ёрдам бермаганда, «Тўрт юзинчи» хона кўп минглаб коммунистлар учун зулмат уйдаги ёруғлик, душманнинг орқа томонидаги истеҳком, золимлар уясининг ўртасида озодлик учун кураш олиб борилаётган жанг майдони бўлиб қола олмас эди.

V б о б

Одамлар ва қўғирчоқлар I.

Шу кунларни эсон-омон бошидан ўтказган кишилардан бир нарсани илтимос қиламан: унутмангиз! Яхшиларни ҳам, ёмонларни ҳам унутмангиз! Ўзи учун ва сиз учун ҳалок бўлган кишилар ҳақидаги шаҳодатларни чидам билан тўплангиз! Кунлар келарки, ҳозирги дамлар ўтмиш бўлиб қолади, улуғвор замонлар ва тарих яратган номаълум қаҳрамонларнинг номларини тилга олишади. Шуни билиб қўйингки, номаълум қаҳрамон бўлган эмас. Ҳар бир одамнинг ўз номи, ўз қиёфаси, умид-орзуси бўлган. Мана шулардан энг кўзга кўринмаганининг ҳам тортган азоб-уқубати, номи тарихда қоладиган одам тортган азоб-уқубатдан қолишмас эди. Жангда ҳалок бўлганлар сизларга ёру дўст, туғишган ва ўзингиз каби яқин бўлсин.

Мингларча қаҳрамонлар ҳалок бўлди. Шулардан ҳеч бўлмаса бирини ўз ўғлингиз, ўз қизингиздай севингиз, келажак орзуси билан яшаган улуғ одам сифатида у билан фахрланингиз. Келажакка содиқ бўлиб яшаган ва унинг учун ҳалок бўлган кишига ҳайкал қўйса арзийди. Ўтмишнинг ҳокидан тўғон қилмоқчи ва революция шалолаларини тўхтатмоқчи бўлган киши — мўрт ёғочдан ясалган қўғирчоқ, холос. У қўғирчоқнинг елкасида зар ҳошияси бўлса, бу ҳеч гап эмас! Аммо, шу қўғирчоқларни ҳам барча

аянч пасткашликлари ва барча разилликлари билан бирга кўра билиш керак: улар ҳам келажакдаги муҳокамалар учун материал бўлиши мумкин.

Ҳозир ҳикоя қилганларим ҳали хом материал ва гувоҳлик маълумотларидир, холос. Бу келажакда кўринмаган кичик бир участкада менинг кўзим илғай олган лавҳалардир. Лекин буларда катта-кичик об-разларга чинакам ўхшашлик, уларнинг тахминий шакллари йўқ эмас.

Елинеклар

Иозеф ва Мария. Бири — трамвайчи, иккинчиси — уй бекаси. Уларнинг уйини бир кўрсангиз! Оддий, озода мебеллар, китоб тоқчаси, кичик ҳайкалчалар, деворларга суратлар осилган, ҳамма ёқ шу қадар озодаки, ҳайратда қоласиз. Гўё Мариянинг бутун умри шу уйда ўтадигандай, унинг барча интилишлари шу уй билан чегаралангандай. Бироқ у, аллақачонлардан буён коммунистик партиянинг ходими эди ва адолат ўрнатилишини зўр эҳтирос билан орзу қиларди. Эр-хотин иккови ҳам ўз ишини камтарлик билан ориқча шовқин-суронсиз бажаришар, умум ишга чексиз содиқ эдилар, улар оккупация вақтидаги энг оғир шароитларда ҳам ҳеч кимдан орқада қолганлари йўқ.

Орадан уч йил ўтгандан кейин уларнинг уйига гестапочилар бостириб кирди. Иозеф ва Мария бу даҳшатни ёнма-ён, дадил туриб қарши олишди.

1943 йил, 19 май

Бугун кечаси менинг Густамни Польшага «ишга» олиб кетишади. Немис каторгасига — тиф касали, ўлим авж олган жойга олиб кетишади. Ўзимнинг ҳам

яна бир нечта ҳафта, жуда нари борса икки-уч ойгина умрим бор. Ишим аллақачон судга оширилган. Бунинг маъноси шуки, судга чақиришгунларича Панкрац турмасида яна бир ой ётаман, ундан кейин эса ўлим ҳам яқин. Бу репортажимни ёзиб тамомлаш ҳам насиб бўлмас. Ҳар ҳолда имконият бўлганича ёзишни давом эттиришга тиришаман. Бугун ёзолмайман. Бугун эс-ҳушим, юрагим Густина билан банд. У ҳамма вақт олижаноб, бениҳоя самимий ва чексиз садоқатли, менинг нотинч ҳаётимнинг чинакам йўлдоши эди.

Мен ҳар кун кечқурун унинг севган ашулаларини айтаман: партизанларнинг шонли жангларини куйлаб, шовиллаётган қалин пичанзорлар тўғрисидаги, озодлик учун эрлар билан биргалашиб курашган казак қизи, унинг қаҳрамонликлари ва сўнгги жангда «ердан туролмайд қолгани» тўғрисидаги қўшиқларни айтаман.

Вот, она, мой дружок боевой!¹ Истараси иссиқ, меҳр тўла катта кўзлари доим кулиб турувчи бу кичкина аёл қалбида нақадар куч-қудрат бор эди!

Яширин ишлар ва тез-тез бўлиб турадиган жудоликлар ҳам бизнинг самимий муҳаббатимизга ҳеч халақит бера олмас эди: биз илк муҳаббат дамларидагидай ҳаяжонли минутларни юз марталаб бошимиздан кечирдик. Қалбимиз доимо ҳамоҳанг эди, биз қувонч, ҳаяжон ва қайғу соатларида ҳам ҳаммиша якдил, ҳамнафас эдик.

Барча йиллар давомида бир-биримизга кўмаклашиб, содиқ ўртоқлардек ишладик.

Менинг биринчи китобхоним ҳам, биринчи танқидчим ҳам ҳамма вақт Густанинг ўзи эди, агар унинг

¹ Бу жумлани Фучик рус тилида ёзган (Р е д.).

мулойим қарашларини ҳис қилиб турмасам, ёзишга ҳам қийналар эдим. Биз доимо ёнма-ён туриб курашдик, кураш эса жуда узоқ давом этди. Биз энг севган жойларимизда бирга қўл ушлашиб сайр этар эдик. Талай муҳтожликларни ҳам бошдан кечирдик, талай қувонч нашъаларини ҳам сурдик: бойлигимиз — камбағаллар бойлиги эди, бизнинг бойлигимиз кўнглимизда.

Сиз Густинанинг қандай одам эканини билмоқчидирсиз?

Бу воқеа ўтган йилнинг июнь ойида, қамал купларида бўлган эди. Густина мени, қамоққа олинганимиздан олти ҳафта ўтгач, камерада кўп азоб-қийноқларни бошимдан ўтказганимдан кейин кўрди. У мени аллақачон ўлган деб ўйлаган экан. Уни менга «таъсир» кўрсатсин, деб чақиритибди.

— Йўлга солинг,— деди Густигага бўлим бошлиғи икковимиз юзма-юз учрашганимизда, — айтинг, эс-ҳушини йиғсин, жуда ўзини ўйлагуси келмаса, сизни ўйласин, ахир. Ўйлаб кўришларинг учун икки соат муҳлат бераман. Агар у шу алфозда ўжарлигида тураверса, бугун кечқуруноқ иккалағизни ҳам отиб ташлаймиз.

Густина менга меҳр тўла кўзи билан қия боқдида, деди:

— Жаноб терговчи, мени бу дўқ билан қўрқита олмайсиз, сиздан шунини сўрайманки, агар уни ўлдирадиган бўлсаларингиз, мени ҳам ўлдиришлар.

Густина мана шундай, муҳаббатда вафодор ва қатъий эди. Бизни ҳаётдан маҳрум қилишлари мумкин, Густина, лекин виждонимиз ва муҳаббатимиздан бизни ҳеч ким маҳрум қилолмайди.

Агар мана шу азоб-уқубатлардан кейин яна дийдор кўришмоққа муяссар бўлолсак, қандай яшаши-

мизни тасаввур эта оласизми, дўстларим? Озодлик ва ижод билан барқ урган янги ҳаётда яна дийдор кўришсак эди! Биз нимани орзу қилган, нимага интилган ва ҳозир нима туфайли ўлимга кетаётган бўлсак, шуларнинг ҳаммаси муҳайё бўлган ҳаётда бир нафас яшасак эди!

Биз, ўлган бўлсак ҳам, сизнинг улуғ саодатингизда, унинг зарраларида яшаймиз, чунки биз, шунинг учун ҳаётимизни қурбон қилаётимиз. Бизнинг бутун қувончимиз мана шу, лекин жудолик барибир оғир.

Бизга на хайрлашгани, на қучоқлашгани, на қўл сиқишгани йўл беришди. Лекин Панкрацци ҳатто шаҳар маркази билан ҳам боғлаб турадиган турма коллективи иккаламизни ҳам бир-биримиздан хабардор қилиб турди.

Густина, сен биласан, мен ҳам биламанки, биз энди ортиқ кўришолмаймиз. Лекин мен сенинг узоқлардан келаётган овозингни эшитаман: «Хайр, энди, азизим!»

Хайр, менинг Густинам!

Менинг васиятим

Менинг кутубхонадан бошқа ҳеч нарсам йўқ эди. Уни ҳам гестапочилар емириб ташладилар. Мен кўпгина адабий-танқидий ва сиёсий мақолалар, воқеий-адабий очерклар ва театр рецензиялари ёзганман. Уларнинг кўпчилиги бир кунгина яшарди-ю, йўқ бўлиб кетарди. Келинг, ҳозир уларни безовта қилмай қўяқолайлик. Гарчанд, баъзилари шу кунларда ҳам катта аҳамиятга эга. Мен, Густина уларни тартибга солиб қўяр деб ўйлаган эдим. Энди бу умидим ҳам пучга чиқди. Шунинг учун ҳам қадрдон дўстим

Лада Штоллга илтимос қиламан: материалларимни қуйидаги тарзда бешта китоб қилиб тўпласин:

1. Сиёсий мақолалар ва мунозаралар
2. Ватан ҳақидаги очерклар
3. Совет Иттифоқи ҳақидаги очерклар.

4 ва 5. Адабиёт ва театр санъатига оид мақолалар ҳамда бошқа майда нарсалар.

Буларнинг кўпчилиги «Творба» ва «Руде право»-да ва бир қисми «Кемнь», «Прамен», «Пролеткульт», «Доб», Социалист», «Авангард» ва бошқа газеталарда босилган.

Нашриётчи Гиргалда (окупация вақтида «Божена Немцева» номли китобимни босиб чиқариб, жасорат кўрсатгани учун уни севаман) менинг Юлий Зеһер ҳақидаги қўлёзмам бор. Сабин ҳақидаги баъзи мулоҳазалар ва Ян Неруда ҳақидаги мақолаларим Елинеклар, Висушиллар ҳамда Суханеклар яшаган уйларда аллақарга яшириб қўйилган, бу ўртоқларнинг кўпчилиги ҳозир тирик эмас.

Мен ўз авлодимиз ҳақида роман ёза бошлаган эдим. Икки боби ота-онам қўлида: қолганлари йўқолиб кетган бўлса керак. Гестапо қоғозлари ичида бир неча ҳикояларимнинг қўл ёзмаларини кўриб қолдим.

Келажакнинг адабиёт тарихчисига Ян Нерудани севишни васият қиламан. У бизнинг буюк шоиримиз. У келажакни олдиндан кўрган одам. Ҳалигача унинг хизматини муносиб равишда тақдирлайдиган ва баҳолайдиган биронта ҳам адабий тадқиқот бўлган эмас.

Унга Мала Страна¹ гўзалликларининг ишқибози

¹ Мала Страна — Праганинг майда буржуазия вакиллари турадиган райони.

деган ном бердилар-у, аммо, унинг мана шу «гўзал» кўҳна Мала Страна учун «муттаҳам» бўлганини, унинг Смихов чеккасида, ишчилар марказида туғилганини ва ўзининг «Қабристон гуллари»¹ учун Мала Странадаги қабристонга Рингхоферовка² орқали келганини кўришмади.

Лекин буни кўрмаган киши «Қабристон гуллари» дан то «1890 йил 1 май»игача етиб келган Нерудани англай олиши мумкин эмас.

Барча танқидчилар, ҳатто Шальдага ўхшаган муҳокамаси кенг танқидчилар ҳам, Неруданинг журналистик фаолияти поэтик ижодий равнақиға катта халақит берган деб ҳисоблайдилар. Бемаъни гап! Неруда журналист бўла туриб, «Баллада ва романслар» ёки «Жума қўшиқлари» каби жуда ажойиб асарларни ва, шунингдек, «Содда оҳанглар»нинг катта қисмини яратган эди. Рост, журналистика кишини чарчатади, ҳатто паришон қилади, лекин авторни китобхонға яқинлаштиради ва поэтик ижодиётға ёрдам қилади, айниқса Неруда каби ажойиб журналист ҳақида буни дадил айтиш мумкин. Мана шу атиги бир кунгина яшайдиган газета бўлмаганда, Неруда жуда кўп китоблар ва шеърлар ёзиши мумкин эди, бироқ ўз китоблари каби асарларча яшайдиган китоблар ярата олмаган бўлар эди.

Менинг Сабин ҳақида ёза бошлаган нарсамни балки бирор киши охириға етказар. Чунки Сабин бунга муносиб одам.

Мен ўзимнинг барча ишларим билан ота-онамнинг менга бўлган пок муҳаббатига ва саховатига

¹ «Қабристон гуллари» — Неруданинг шеърлар тўплами.

² Рингхоферовка — завод шаҳарчаси.

жавобан, улар умрининг сўнги кунларига тинчлик ва роҳат бағишламоқчи эдим. Ҳозир менинг улар билан бирга эмаслигим нақадар оғир! Одам ўлади, лекин унинг иши умрбод қолади. Келажакда отам билан онамни қуршаб оладиган ёруғлик ва меҳр-муҳаббатда мен ҳамини барҳаёт бўларман. Сингилларим — Люба билан Верадан оиламизда юз берган оғир йўқотиш қайгуларини тезроқ унутиш учун отам ва онамга ёрдам беришни ўтиниб сўрайман. Улар Печек саройида биз билан кўришганларида жуда кўп йиғлашди. Аммо қалбларида қувонч ҳам йўқ эмас эди, мен уларни шунинг учун севаман, бошқалар ҳам уларни шунинг учун севади. Улар шодлик манбалари эдилар, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолишсин. Мана шу сўнги жанглардан эсон-омон чиққанларнинг ва биздан кейин келадиган ўртоқларнинг қўлларини маҳкам сиқаман. Ўзим учун ҳам, Густина учун ҳам. Биз ўз бурчимизни бажардик.

Такрор айтаманки, биз шодлик учун яшадик, шодлик учун жангга кирдик, уни деб ўламиз. Шунинг учун ҳам бизнинг номларимиз ҳеч қачон қайғу билан ёдланмасин.

1943 йил, 19 май.

Ю. Ф.

1943 йил, 22 май

Масала ҳал этилган, қўл ҳам қўйилган. Ишим бўйича тергов тамом. Ҳамма иш мен ўйлагандан кўра тезроқ жўнашиб кетди. Афтидан улар ошиқаётганга ўхшайди. Лида Плаха ва Мирек ҳам мен билан бирга айбланмоқда. Мирекнинг қўрқоқлиги ҳам унга фойда бермади.

Терговчи шу қадар совуқки, афтини кўриш биланок баданингга муздек тер чиқиб кетади.

Енг учларидаги фашист тамгаси унинг эътиқодидан далолат бериб турар эди-ю, бироқ унда эътиқоддан асар ҳам йўқ эди. Бундай тамға — бир парда, холос, унинг орқасида эса шу йилларни бир амаллаб ўтказиб олиш ниятида бўлган аянч бир чиновник яширинган. У айбдорларга яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам қилмайди, кулмайди ҳам, хўрланмайди ҳам. У — чиновник. Унинг томирларида қон эмас, қандайдир ёвғонга ўхшаш суюқлик оқади.

Айбнома ёзилди, барчаси қўл қўйишди, ҳамма нарса параграфларга мосланди. Олти марта давлатга хиёнат, Германия империясига қарши фитна, қуролли қўзғолон тайёрлаш, яна алланима балолар... Ҳар битта пункт учун ажратилган жой тўлиб-тошиб кетган.

Мен ўз ҳаётим ва ўртоқларимнинг ҳаёти учун ўн уч ой курашдим. Баъзан жасорат кўрсатдим, баъзан ҳийла-найранг ишлатдим. Душманларим ўз программалари бўйича «нордич найранги»ни ҳам қўлладилар. Лекин, мен бу қопқонга илинмадим. Бироқ шунинг учун ютқиздимки, уларнинг қўлларида маккорликдан ташқари, қонли болта ҳам бор эди.

Шундай қилиб, яккама-якка кураш тамом бўлди. Энди фақат кутиш керак. Ҳали айбномани ёзиб тамомлагунаригача икки-уч ҳафта вақт ўтади. Кейин мени Германияга олиб кетишади, суд бўлади, ҳукм чиқади, кейин қатл кунини 100 кун кутаман. Келажгим — мана шунақа. Шундай қилиб, ихтиёримда тўрт ой, балки беш ой вақтим бор. Бу вақт ичида кўп нарсалар ўзгариб кетиши мумкин. Балки ҳамма нарса ўзгариб кетар. Балки... Темир панжара орқасида туриб бир нима дейиш мумкин. Турма деворидан ташқаридаги ишларнинг тез ҳал бўлиши, балки бизнинг тақдиримизни ҳам тезда ҳал қилар, ким билади дейсиз.

Бу — уруш билан умиднинг олишувни. Улим билан ўлим олишмоқда. Қайсиниси тезроқ келади—фашизмнинг ўлимими ёки менинг ўлимими? Бу ёлғиз менинг ақлимдагина пайдо бўлган савол эмас. Ҳозир Европадаги ва бутун дунёдаги ўн мингларча тутқунлар, миллионларча солдатлар, ўн миллионларча одамлар фикрида мана шу савол. Баъзиларнинг умиди катта, баъзиларники эса камроқ, лекин бу юзаки қарагандагина шундай кўринади. Чириб бораётган капитализм бутун дунёни даҳшатга тўлдирди, мана шу даҳшатлар ҳар бир кишини ўлим таҳликаси билан қўрқитмоқда. Тирик қолганлар ўзига: мен фашизм балосидан омон қолдим, деб айтгунларича юз мингларча одамлар, кўп ажойиб одамлар ҳалок бўлади.

Ҳал қилувчи ойлар келди, ҳадемай ҳал қилувчи кунлар ҳам келади. Бу, жангнинг айни шиддатли кунлари бўлади. Урушнинг сўнгги қурбони бўлиш, урушнинг сўнгги лаҳзасида сўнгги ўқдан ўлган солдат бўлиш нақадар оғир эканини мен бир неча бор ўйлаб кўрдим. Лекин кимдир биров сўнгги қурбон бўлиши керак ахир! Агар мен ўлганимдан кейин, бошқа ҳеч ким қурбон бўлмаслигини билсам, бир минут ҳам иккиланиб турмасдан қувонч билан ўлимга тик қараб борардим.

Панкрацда ўтказишим керак бўлган қисқа вақт ичида мен репортажимни тартибга солишга ҳам улгура олмайман. Қисқачароқ ёзиш керак бўлади. Воқеалардан ҳам кўра одамлар ҳақида кўпроқ сўзлаш керак. Ҳаммадан муҳими — одамлар.

Мен портрет чизишни Елинеклардан бошлаганим, булар ниҳоятда оддий одамлар, бошқа вақтларда бу оддий кишиларда қаҳрамонлик хислатларини ҳеч ким пайқаган эмас эди.

Қамоққа олинаётганларида улар ўзларини дадил тутдилар. Эрининг ранги ўчган, хотинининг ёноғи худди касал одамникидай нимранг эди. Яхшилаб то-залаб қўйилган уйни гестапочилар бир неча минут ичида остин-устин қилиб юбордилар, буни кўрганда хотиннинг кўзларида қўрқув пайдо бўлди. У секин қайрилиб эрига қаради.

— Пепо¹, энди нима қиламиз?

Иозеф жуда камгап одам эди. Худди ҳеч нарса бўлмагандай бепарвогина жавоб берди:

— Улимга борамиз, Маня.

Мария қичқирмади ҳам, сесканмади ҳам, фақат оҳистагина эрига қўл чўзди. Улар қаршисида бир неча тўппонча ўқталиб турар эди. Қўл беришгани учун эр-хотиннинг юзига биринчи тарсаки тушди. Мария юзини ушлади, чақирилмаган меҳмонларга ҳайрон бўлиб қаради ва мазах қилиб деди:

— Шундай хушбичим йигитлар,— унинг овози дадиллашди,— шундай келишган йигитлар-у... Лекин шу қадар йиртқич...

У уларга тўғри баҳо берди. Бир неча соатдан кейин уни ҳушидан кетгунча саваланган ҳолда сўроқдан олиб чиқишди. Аммо ўшанда ҳам уни бирон гапни айтиб беришга мажбур қилиша олмади... Бу сафар ҳам, бундан кейин ҳам ҳеч нарса айттириша олмади.

Мен камерада ўлим тўшагида ётиб, Елинеклар бошига қандай кулфатлар тушганини била олмайман. Фақат шуни яхши биламанки, улар гестапочиларга бир оғиз ҳам гап айтиб беришмаган. Улар менинг кўрсатмаларимни кутиб туришган. Пепони бир неча бор скамейкага боғлаб роса савалашган...

Мен унга кўз қирим билан қараб, сўроқни чал-

¹ У Иозефни эркалаб шундай деб атарди.

каштириб юбориш учун нималарни айтиш ва қандай айтиш мумкинлигини билдирмагунимча бир оғиз ҳам гап айтгани йўқ.

Мария кўнгли бўшроқ, кўпинча ўзини йиғи билан юнатадиган аёл эди. У қамалгунигача шунақа эди. Қамалгандан сўнг унинг кўзларида бир қатра ҳам ёш кўрмадим. У ўз уйини севар эди. Очiqда юрган ўртоқлар унга тасалли бериш ниятида, мебелларинг-ни ким ўғирлаганини биламиз, ўғридан кўз-қулоқ бўлиб юрибмиз деб айтишганларида, Мария шундай жавоб берди:

— Худо кўтарсин ўша мебелларни. Бунинг учун овора бўлиб юришнинг ҳожати йўқ. Бундан кўра муҳимроқ иш бор. Аввало асосий ишларни тартибга солиш керак, ўлмасам уйимни тузатиб оламан ўзим.

Ниҳоят эр-хотиң иккисини икки томонга олиб кетишди, бироқ қаёққа олиб кетишгани номаълум эди. Мен уларнинг тақдирини билишга жуда кўп уриндим. Гестапо панжасига тушган жуда кўп одамлар дом-дараксиз йўқолиб кетади, улар ном-нишонсиз мингларча қабристонларга тарқаб кетадилар. Бу даҳшатнинг оқибати нима бўлади!? Мариянинг сўнгги васияти шундай эди:

— Агар иложини қила олсангиз, озодликда юрган ўртоқларга айтинг, мен учун ачинишмасин ва ҳеч кимдан қўрқишмасин. Мен ишчилик бурчим нимани талаб қилса, шуни бажардим ва шу бурчимга хиёнат қилмасдан ўламан.

У оддий «уй хизматчиси» эди, холос. Классик маълумоти ҳам йўқ эди. Дарадаги қояга «Йўловчи, сен бориб Лакедемонликларга айт, биз ўз бурчимизни адо этиб ҳалок бўлдик», деб ўйилган ёзувни ҳам билмас эди.

Эр-хотин Висушиллар

Улар ҳам Елинеклар қўрасида яшар эдилар. Уйлари ҳам ёнма-ён. Уларнинг ҳам номлари Иозеф ва Мария эди. Ешларигина қўшнилариникидан бир оз каттароқ эди, холос.

Иозеф темир йўлда кичик бир вазифада ишлар эди.

Биринчи жаҳон уруши вақтида ўн етти яшар новча йигитни солдатликка олдилар. Орадан бир неча ҳафта ўтгач, у тиззаси мажақланган ҳолда фронтдан қайтиб келди ва умрбод чўлоқ бўлиб қолди.

У Мария билан лазаретда танишди, Мария у вақтда ҳамшира бўлиб ишлар эди. Мария ундан саккиз ёш катта. У аввалги эри билан бахтли ҳаёт қура олмай, урушдан илгарироқ ундан чиқиб кетган эди. Темир йўлда кичкина бир вазифада хизмат қилувчи новча Висушил билан унинг «пани»си қандайдир махфий ишларга аралашади, деб ҳеч ким ўйламас эди.

Уни мендан сал кейин қамоққа олишган. Мен уни турмада кўриб жуда хавотирландим. Мабода унинг тили бўшлиқ қилса борми, жуда кўп одамлар хавф остида қолган бўлар эди. Хайриятки, у чурқ этмади. Уни ўртоқларга бир қанча варақаларни ўқишга бергани учун қамоққа олишган. Гестапочилар ундан бoshқа ҳеч нарсани билиб олишолмади.

Бир неча ойдан кейин, Покорний билан Пиксиларнинг эҳтиётсизлиги орқасида Гонза Черийнинг Висушилнинг сингисиникида тургани маълум бўлади. Гестапочилар ЦҚмизнинг сўнгги паҳлавони Гонзанинг изини топмоқ учун Пепони икки кун «сўроқ» қиладилар. Учинчи кун Пепо «Тўрт юзинчи»га кириб келди ва секингина скамейкага чўкди,— қони оқиб турган яралар унга ниҳоятда азоб бермоқда

эди. Мен унга савол назари билан қарадим, далда бердим. У Прага атрофида яшовчилар шеvasида қисқа қилиб жавоб берди:

— Калланг жойида бўлса, тилингдан ҳам, қуйруғингдан ҳам тугилмайсан.

Мен бу эр-хотинни яхши билардим, уларнинг бири-бирини яхши кўргани, икки кун кўрмаса бир-бирини гоёт қўмсаб қолишини ҳам билар эдим. Энди ойлар ўтар... Елгизлик ўлимдан ҳам баттар кўринадиган кексалиқ кунларида якка қолган аёл учун ҳаёт кечириш ниҳоятда оғир бўлса керак. У эрига қандай қилиб ёрдам бериш ҳақида, ўзининг осойишта ширин оила ҳаётини, «дадаси» деб эркалаб чақирадиган одамни қандай қилиб қайтариш ҳақида ўйлаб, бир неча тунларни уйқусиз ўтказди! Ниҳоят ягона тўғри йўл топди: у эрининг ишини давом эттириши, ўзи ва эри учун ишлаши керак!

Янги, 1943 йил кирадиган куни кечаси Мария столга икки кишилиқ таом келтирди. Одатда эри ўтирадиган жойга унинг фотосуратини қўйди. Тун ярим бўлганда, эрининг рюмкаси билан ўз рюмкасини уриштирди-да, унинг саломатлиги учун, қамоқдан қутулиб қайтиши учун, эсон-омон озодликка чиқиши учун ичди. Бир ойдан кейин уни ҳам қамоққа олишди. «Тўрт юзингчи»даги маҳбусларнинг кўпчилиги буни билишгач, катта ташвишга тушди, чунки Мария очиқликда ишлаётган энг яхши алоқачилардан бири эди.

У барча сўроқларда душманга ҳеч нарса айтмади.

Уни урмадилар, чунки у ниҳоятда нимжон аёл бўлиб, биринчи калтак тушгандаёқ ўлиши мумкин эди. Унинг учун бошқача, яна ҳам ёмонроқ қийноқ ўйлаб топишди. Уни қамоққа олишдан бир неча кун илгари Цепони Польшага мажбурий хизматга жўнатдилар. Сўроқ вақтида унга шундай дедилар:

— Биласизми, у ерда яшаш жуда оғир. Ҳатто саломат одам учун ҳам. Эрингиз ногирон. У чидолмайди. Бирор ерда ўлиб кетади, кўришолмай қола-сиз. Сиз унақангисини тополмайсиз-ку. Ақлингизни йигинг, нима билсангиз тортинмай айтинг, кейин биз уни дарров қайтариб олдириб келамиз.

«Бирор ерда ўлиб кетади... Бечора Пепо! Худо би-лади, қай алфозда ўлади... Синглимни ўлдиришди, эримни ўлдиришмоқчи, ўзим ёлғиз қоламан шекилли... Улгунимча танҳо ўзим... Уни қутқариб олишим мум-кин экан-ку, ахир, уни қайтаришса ажаб эмас... Аммо, ниманинг эвазига? Йўқ, у тақдирда мен мен бўлмайман, у ҳам мен учун «дадаси» бўлмай қолади».

Ҳеч нарсани айтмади, аллақаерларга жўнатилган саноксиз тутқунлар орасида ном-нишонсиз бўлиб кет-ди. Ҳадемай Польшадан Пепонинг ҳам ўлганлиги ҳа-қида хабар келди.

Лида

Мен Баксларникига биринчи марта келганимда, у ерда Иошка ва кўзлари чарақлаб турган жажжигина бир қиздан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Бу қизнинг оти Лида экан. У кўзимга жуда ёш кўринди. Уйга ўзини бир оз овутадиган янги эрмак келиб қолганидан мам-нун бўлгандек, анчагача менинг соқолимга тикилиб турди. Биз дарров иноқ бўлиб кетдик. Бизга тез ора-да маълум бўлдики, бу қизнинг ёши 19 ларга бориб қолган. У Иошканинг ўғай синглиси, фамилияси эса Плаха, ҳамма нарсадан ҳам кўра ҳаваскорлик спек-таклларига қизиқар экан.

Мен билан сирдош бўлиб олгач, ёшимнинг анчага бориб қолганини ўйлаб ўқиндим. Ўзининг ёшлик қу-вончи ва қайғуларини мен билан ўртоқлашар, опаси

Ўки поччаси билан баҳслашиб қолган кезларида, кўпинча, холис ҳал қилиб беринг деб менинг ёнимга келар эди.

У ўсмир қиз каби жўшқин ва ёш боладек эрка эди.

Мен ярим йил уйда яшириниб ётиб, биринчи марта кўчага чиққанимда Лида менга ҳамроҳ бўлди. Агар оқсоқ, кекса жаноб ёлғиз ўзи юрмай, қизи билан етаклашиб кетаётган бўлса, унга унча эътибор қилишмайди. Одамлар унинг ўзидан кўра қизига кўпроқ қарайдилар. Лида менинг иккинчи сайримга ҳам бирга чиқди, кейин биринчи яширин йиғилишга ҳам борди, ундан сўнг биринчи учрашувга...

Шундай қилиб, у аста-секин менинг алоқачим бўлиб қолди.

Лида барча ишларнинг моҳиятини ва нима учун қилинаётганини суриштириб ўтирмай, ҳаммасини жондили билан бажарарди. Бу иш унга ҳар кимнинг ҳам кўлидан келавермайдиган, қизиқ саргузаштли, янги машғулот бўлиб кўринди. Унинг учун эса мана шунинг ўзи кифоя эди. Токи бирон жиддий ишда қатнашамагунича мен ҳам унга бирон сирни ошкор қилишни истамадим. Мабодо қамалиб қолгудай бўлса «айби»га иқрор бўлишдан кўра, ҳеч нарса билмаслиги уни яхшироқ асраши мумкин эди.

Аммо Лида ишга тобора чуқурроқ киришиб кетди. Унга Елинекларникига югуриб бориб майда-чуйда хабар айтиб келишдан кўра муҳимроқ, жиддийроқ топшириқларни ҳам бажариш мумкин бўлиб қолди. Унинг нима учун ишлаётганимизни билиши керак бўлган вақт келган эди. Шундай қилиб, мен унга тушунтира бошладим. Бу тушунтиришлар унинг учун сабоқ эди, мунтазам давом этадиган ҳақиқий сабоқ эди. Лида қунт билан, астойдил таълим олди. Кўринишда бурунгидай қувноқ, енгил, шўх қизалоқлигича қолаверди-ю,

ҳақиқатда бутунлай бошқача бўлиб кетди. У энди чуқур ўйлар, тобора улғаяр эди.

Яширин ишда Лида Мирек билан танишди. Мирек яширин ишда анчагина тажриба орттирган ва бу тўғрида мароқ билан сўзлаб бера олар эди. Лидани мафтун қилган нарса ҳам шу бўлди. Шунинг учун у Мирекнинг ҳақиқий башарасини пайқай олмай қолди, бунини мен ҳам била олмаган эканман; шундай қилиб, Мирекнинг юзаки, сохта ғоявийлиги ва яширин ишда иштирок этиши Лидани ўзига ром қилган эди. Шу туфайли у Лидага бошқа таниш йигитлардан кўра яқинроқ бўлиб қолди.

Лида кун сайин ўсарди. 1942 йилнинг бошларида у ийманиб ва тутила-тутила партияга кирмоқчи экани тўғрисида гап очди. Мен унинг шу қадар уятчанлигини ҳеч қачон пайқаган эмас эдим. У шу вақтгача ҳеч бир ишга шу қадар жиддият билан қараган эмас эди. Мен ҳамон тараддудда, уни ҳамон тайёрлар ва синовдан ўтказар эдим. 1942 йилнинг феввалида Лидани партияга Марказий Комитетнинг ўзи қабул қилди. Биз ярим тунда уйга қайтмоқда эдик. Одатда сергап Лида бугун жим эди. Уйга етмасдан, сайхон бир жойда у бирдан тўхтади ва оҳиста, қор учқунларининг шитирлаши эшитиладиган даражада гапирди:

— Биламан, бугунги кун — ҳаётимда энг унутилмайдиган кун. Энди мен партияга мансуб одамман. Ҳар қандай оғир аҳвол юз берганда ҳам ишончингизни оқлашга ваъда бераман.

Кўп воқеалар юз берди, Лида сўзининг устидан чиқди.

У Марказий Комитет аъзолари ўртасида алоқа боғлашдай масъулиятли ишни бажариб турарди. Унга узилиб қолган алоқаларни тиклаш, хавф остида қолган кишиларни огоҳлантириб қўйиш каби жуда хатар-

ли вазифалар топширилди. Мабодо биронта учрашув муқаррар ҳавф остида қолгудек бўлса, Лида ўша ерга қараб жўнар ва ҳар қандай жойга ниҳоятда эпчиллик билан кириб борарди. Бу ишни илгаригидек ишонч ва шўхлик билан бажаргандек бўлар, лекин бу шўхлик заминида чуқур масъулият ҳисси ётар эди.

Уни биздан бир ой кейин қамашди. Мирек ҳамма гапни айтиб бергандан кейин гестапочилар Лидага диққат қила бошладилар, тез орада унинг қочиб, яширин ишга ўтгани, бунга опаси билан поччаси ёрдам бергани осонлик билан маълум бўлди. Лида ҳеч нарса кўрмагандек, тақиқланган ишлардан ҳамда унинг оқибатларидан беҳабар бўлган енгилтак қиз ролини ўйнай бошлади.

У жуда кўп нарсани билар эди, аммо биттасини ҳам айтиб бермади. Бугина эмас: у ҳатто турмада ҳам ишлашдан тўхтамади. Шаронт ўзгарди, иш методлари ўзгарди, топшириқлар ҳам ўзгарди. Аммо партия аъзосининг бурчи — ҳеч қачон ўз руҳини туширмаслик — қадимгисича қолаверди. Лида барча топшириқларни тез, аниқ ва фидокорлик билан бажарарди. Борди-ю, қийин аҳволдан чиқиш ва очикдаги бирор кишини сақлаб қолиш керак бўлса, Лида ҳеч нарса бўлмагандек, бировнинг «айби»ни ўз устига олаверарди. У Панкрацда коридор хизматчиси бўлиб қолди, ўнларча нотаниш кишилар қамалмай қолганликлари учун Лидадан миннатдор бўлишлари керак. Орадан бир йил ўтгандан кейингина тасодифий равишда турмачиларнинг қўлига тушиб қолган хат, унинг «мартабаси»ни барбод қилди.

Энди Лида биз билан бирга Германияга судга боради. У группамизда озодлик кунларига етиб бориш имкониятига эга бўлган бирдан-бир киши. Биз катталар ўлиб кетганимиздан кейин партиямизнинг ундаи

маҳрум бўлиб қолмаслигига эришинг. У ёш. У ҳали кўп нарсаларни ўрганиши керак. Унга таълим беринг, ўсмай қолишдан сақланг, унинг гурурланиб кетишига ёки эришилган муваффақиятлар билан мамнун бўлиб қолишига йўл қўйманг. Энг оғир вақтларда у ўзини яхши кўрсатди. Утли синовлардан ўтиб, зуваласи пишиқ металлдан эканини намойиш қилди.

Менинг гестапочим

Бу асли одам эмас, фақат қиёфасигина одамга ўхшайди, лекин ўз ишида бошқаларга қараганда қиттак диққатга сазовор ва бир оз мавқеи ҳам бор.

Бундан ўн йил илгари, Винограддаги «Флора» кафесида ўтирар экансиз, танга билан столни тақиллатмоқчи ва: «Пане врхни!¹ Пулингизни олинг!» демоқчи бўлиб турганингизда, ёнингизда қора кийимли, новча, озғин киши пайдо бўлар эди. Столлар орасидан сув қўнғиздай биланглаб ўтиб, ҳисоб-китобни бир зумда тугатар эди. Унинг барча ҳаракатлари йиртқич ҳайвонникидай тез ва шарпасиз. Унинг жаланглаб турган ваҳший кўзлари ҳеч нарсани илғамай қўймас эди. «Учинчи столга — битта сутли кофе», «Чап томондаги, дераза олдидаги столга пирожний ва «Лидове новини» беринг» деб, хизматчиларга ўзи буюриб турарди. Меҳмонлар уни дуруст официант, ҳамкасблари эса маъқул бола дердилар.

Мен у вақтда уни яхши билмас эканман. Биз у билан чинакамига, анча вақтдан кейин, Елинекларникида танишдик. У энди қўлида қалам эмас, тўппонча ушлаган ҳолда, мени кўрсатиб:

¹ В р х н и — официантларнинг каттаси.

— Бу мени ҳаммадан кўра кўпроқ қизиқтиради,— деди.

Ростини айтганда, кейинчалик биз бир-биримизга жуда қизиқиб қолдик.

У ўз ишига пишиқ, бошқа гестапочилардан одам таниш билан ажралиб турарди. Агар қидирув полициясида хизмат қилганида, шубҳасиз, мартабаси ошган бўлар эди. Уни таниган ўғри ва каллакесарлар, жамиятнинг шу тоифадаги чиқитлари, тўғри унинг ёнига келиб: «Сиз билан бизнинг ғамимиз битта — ўз жонимизни сақлаб қолиш» деб сира иккилашмай айта олар эдилар.

Сиёсий полиция бунақанги жон қайғусидаги пасткашлар билан камдан-кам иш кўради. Гестапода полиция найранги қамоқдагиларнинг ҳийлакорлиги билангина тўқнашиб қолмайди. Бу ерда унга каттароқ куч қарши туради: маҳбуснинг эътиқоди, у мансуб бўлган коллективнинг донолиги. Бундай кучга қарши туриш учун ёлғиз ҳийлакорлик ёки зўравонликнинг ўзи ожизлик қилади.

Бошқа ҳамма гестапочилар сингари «меннинг» гестапочимда ҳам қатъий эътиқод йўқ эди. Борди-ю, биронтасида эътиқод бўлган тақдирда ҳам, у, албатта, ҳеч қандай назарий тайёрликсиз, кишиларни билиш ҳиссидан маҳрум бўлган ва ақл билан эмас, аҳмоқчилик билан боғлиқ бўлган эътиқод эди. Прага гестапоси умуман муваффақиятли ишлаётган экан, бу фақат бизнинг курашимизнинг ҳаддан ташқари чўзилиб кетганлиги ва тор миқёсда ўтаётганлиги туфайли эди. Бизнинг ихтиёримизда Прага, фақат Праганинг ўзигина бор эди. Бу ерда сени шаҳарнинг ярмиси танийди, душман бу ерга гала-гала ифвогарлар тўплаши мумкин эди. Шунга қарамай биз йилларча муваффақиятли иш олиб бордик, ҳозир беш йилдан буён яши-

рини ишнн давом эттириб келаётган ўртоқлар ҳам бор, гестапо ҳалигача уларни қўлга тушира олгани йўқ. Биз жуда кўп нарса ўрганганимиз учун шундай бўлди. Яна шунинг учун ҳамки, душман қанчалик маккор ва кучли бўлса-да, одам қидиришдан бошқа ҳеч қандай методни билмайди.

11—А—1 бўлимида айниқса уч киши коммунистларнинг энг ашаддий душмани бўлиб танилган эди. Улар ички душман билан курашда кўрсатган хизматлари учун қора-оқ-қизил лента тақиб юрадилар. Булар — Фридрих Зандер ва «менинг» гестапочим Иозеф Бем. Национал-социализм ҳақида улар жуда кам гапирдилар ва ўзлари ҳам бу ҳақда жуда оз нарса биладилар. Улар сиёсий гоё учун эмас, ўз шахсий манфаатлари учун курашадилар. Ҳар қайсиси ўз билганича курашади.

Зандер совуқ, тўнг, заҳар одам. У полиция тадбирларидан фойдаланишни бошқаларга қараганда яхши билади, аммо молиявий операцияларни бундан ҳам яхши тушунади. Бир кун уни Прагадан Берлинга кўчирдилар, лекин бир неча ойдан кейин ялина-ялина аввалги жойга қайтишга муяссар бўлди. Учинчи империя пойтахтида хизмат қилиш унинг учун пастлаш... ва катта зиён эди. Африка чангалзорларидаги ёки Прагадаги мустамлакачи чиновник метрополиядаги чиновникдан кўра кўпроқ ҳуқуққа ва банкдаги счётни кўпайтириш учун кенгроқ имкониятларга эгадир. Зандер тиқиб-тинчимайди, ўзининг ишчанлигини кўрсатиш учун, кўпинча, ҳатто тушки овқат маҳалида ҳам сўроқ қилади. Бу унга бойлик орттиришга интилишини яшириш учун керак эди. Унинг қўлига тушган кишининг шўри қуриydi, уйда омонат дафтарчаси ёки қимматбаҳо қоғозлари бўлган кишининг эса аҳволи ундан баттар бўлади. Бундай бойлик эгаси тезда ер

юзидан йўқолиши керак, чунки омонат дафтарча ва қимматбаҳо қоғоз — Зандернинг жону дили. У гестапочилардан энг қобилиятлиси эди... бу соҳада. Унинг ёрдамчиси — чех таржимон Смола, ундан босмачи-жентельменлиги билан фарқ қилади: у пулингни олади-ю, жонингга човут солмайди.

Фридрих заҳарханда билан куладиган, бойқуш кўзли, ялпоқ юзи офтобда қорайган, новча субъектдир. У Чехословакияга 1937 йилдаёқ гестапо агенти сифатида келган ва муҳожир-антифашист немисларни ўлдиришда иштирок этган. У одамларни ўлганларидагина яхши кўради. Фридрих назарида бегуноҳ одам йўқ. Кабинетининг остонасидан ичкари кирган ҳар бир кимса у учун гуноҳкор. Фридрих, эрларингиз концлагерда ўлди ёки қатл этилди, деб хотинларга бирдан эълон қилишни яхши кўради. Баъзан яшиқдан одам хоки солинган еттита қутичани олиб, сўроқ қилаётган кишисига кўрсатади:

— Мана, бу еттитасини ўзим бартираф қилганман. Сен саккизинчи бўласан.

(Ҳозир бу қутичалар саккизта.)

Фридрих эски делоларни титкилаб кўришни яхши кўради ва қатл этилганларнинг номларини учратгандан завқ билан:

«Тугатилган!» деб кўяди.

У айниқса аёлларни алоҳида иштиёқ билан қийнаб эди. Унинг жону дили зеб-зийнат. Агар газлама магазинингиз ёки ясатилган квартирангиз бўлса, бу ўлимингизни яна ҳам тезлаштиради. Фридрих ҳақида етар.

Унинг ёрдамчиси, чех Нергрнинг бўйи унга қараганда ярим қарич пастроқ. Буларнинг бундан бошқа фарқи йўқ.

Бемнинг пулга ҳам, мурдага ҳам унчалик хуши

йўқ, аммо унинг ҳисобида ўликлар ҳам Зандер билан Фридрихларникидан камлик қилмайди. Аслида у авантюрист, бир амаллаб одам бўлиб олишга тиришадди. У гестапода кўпдан ишлайди. Аввал Беран¹ тарафдорлари яширинча учрашиб турадиган «Наполеон» кафесига официант бўлиб ишлар эди. Беран Гитлерга нима тўғрисида доклад қилса, Бем ҳаммасини етказиб бериб турар эди. Бу ишларни одамларни овлаш, уларни тирик қолдириш ёки ўлдиришга буйруқ бериш ва бутун бошли оилаларнинг тақдирини ҳал этиш имкониятига эга бўлиш билан тенглаштириб бўладими?

Бем ифвогарлар тармоғини кенг ёйди. У бир гала този итлари бор овчи. У ов қилиб туради. Бу ишни кўпинча ишқибозликдан қилади. Сўроқ қилиш зериктирадиган иш. Унинг энг маза қиладиган машғулоти одамларни қамаш, унинг ҳукмини кутиб ўтиришган кишиларни томоша қилиш эди.

Бир куни у Прагада икки юздан ортиқ трамвай, автобус ва троллейбус вожатийлари ҳамда кондукторларини қамоққа олди ва транспортни тўхтатиб қўйиб, кўча ҳаракатини издан чиқариб, қамалганларни эса из бўйлаб ҳайдади. Бу унга катта ҳузур бағишлар эди. Кейин бир юз эллик кишини озод қилиб, энди мени бир юз элликта оилада «яхши одам»— экан дейди, деб мақтанди.

Бем одатда оммавий ишларни, унча моҳияти бўлмаган сиёсий ишларни олиб борар эди. Мен унинг қўлига тасодифан тушиб қолдим ва менинг ишим бошқалардан мустасно эди.

— Сенинг ишинг қўлимдаги энг катта иш,— деб

¹ Чех парламентининг собиқ депутати, «протекторат» қўғирчоқ ҳукуматининг премьер министри. (Р е д.)

очиғини айтди у бир куни. У менинг ишим умуман энг йирик ишлардан ҳисобланганидан ғурурланар эди. Эҳтимол, ўлимимнинг узоққа чўзилишига ҳам сабаб шудир.

Биз бир-биримизга нуқул ёлғон гапирар эдик, бироқ бу рўйирост айтилган ёлғон эди. У ёлғон гапирса мен ҳамиша билиб турар эдим, у бўлса, фақат баъзангина пайқаб қолар эди. Уртадаги гапнинг ёлғонлиги иккаламизга очиқ аён бўлгандан кейин, биз сўзсиз маслаҳатлашгандай бошқа масалага ўтар эдик. Мен ўйлайманки, унинг учун фактларни аниқлаш «катта ишни бошлаб тайёрлаш»дай муҳим эмас эди.

У калтак ва кишанларни таъсир кўрсатувчи бирдан-бир восита деб ҳисобламаё эди.

У «ўз» кишисига берган баҳосига қараб одамларни кўпинча ишонтиришга ёки қўрқитишга уринар эди. Биринчи кун кечасидагини айтмасак, у мени ҳеч қачон ургани йўқ, лекин урдириш учун мени тез-тез бошқа кишиларга топшириб турарди.

У бошқа гестапочиларга қараганда шубҳасиз қизиқарли ва мураккаб шахс эди. Фантазияси бошқаларга қараганда ҳийлагина бой ва бундан фойдаланишни ҳам биларди. Баъзан у мени шаҳарга олиб чиқар, биз боғдаги ресторанда ўтириб, ёнимиздан ўтиб бораётган одамларни кузатар эдик.

— Мана сен қамоқдасан,— дея фалсафабозлик қиларди Бем,— қани бир кўриб қўй-чи, бирон нарса ўзгарибдими? Одамлар боягидай тирикчилик билан овора, ўйнаб-кулиб юришибди, ҳамма иш бояги-боягидай, сенинг ўрнинг йўқланмайди ҳам. Мана шу ўткинчилар орасида сенинг китобхонларинг ҳам бор. Менга ачинганларидан пешаналарида янги ажин пайдо бўлгандир деб ўйлаётганинг йўқми, ахир?

Бир кун у соатларча давом этган сўроқдан кейин,

кечқурун мени машинага ўтқазиб, бутун Прагани айлантирди, кейин Градчанга олиб борди.

— Биламан, сен Прагани яхши кўрасан. Мана уни томоша қил! Наҳотки шундай жойга қайтиб келишни истамасанг? Қандай ажойиб! Сен ўлиб кетганигда ҳам шундайлигича қолаверади.

У, васвасага солишга уста. Ёз, кечки пайт; яқинлашиб қолган куз нафасидан уйғонган Прага эндигина думбул бўлган узум сингари кўкимтир тутунга бурканган, винодай кайф бағишлайди: асрлар давомида тикилгинг келади... Мен жавоб бердим:

— Сенлар йўқ бўлганигда, бундан ҳам гўзалроқ бўлади.

У аччиқланиб эмас, қошини чимириб заҳарханда қилди ва деди:

— Ҳиссиз экансан.

Кейинчалик ўша куни кечқурун бўлган суҳбатимизни кўпинча эслаб турди:

— Биз йўқ бўлганимизда... демак, сен бизнинг ғалаба қозонишимизга ҳали ҳам ишонмас экансан-да!

У бунга ўзи ҳам ишонмаганидан шундай савол берарди. Бир куни мен Совет Иттифоқининг қудрати ва энгилмаслиги ҳақида гапирганимда, у диққат билан тинглади. Кези келганда айтиб қўяйки, бу — энг кейинги сўроқлардан бири эди.

Тасмалар

Рўпарадаги камеранинг эшиги олдида шим тасмаси сонглиқ турибди. Эркаклар тақадиган оддий тасма. Бу буюмни мен ҳеч қачон хуш кўрмас эдим. Энди бўлса, ҳар сафар эшигимиз очилганда бунга қувонч билан тикиламан. Бу тасмаларда умид зарралари бор эди.

Турмага тушганингдан сал ўтмай ўласи қилиб савайди, шундан олдин ўзини осиб қўймасин деб биринчи навбагда галстугинг, камаринг, шим тасмангни ечиб олади, ваҳоланки, чойшабга осилиб ўлиш ҳам мумкин. Гестаподаги биронта Немезида¹ сени мажбурий хизматга, концлагерга жўнатиш ёки дорга осиб тўғрисида қарор қилгунча бояги ўлим қуроллари турма идорасида сақланади. Шундан кейин сени турма идорасига олиб келишади, гердаиб, галстук ва тасмаларингни қайтариб беришади. Бу нарсаларни камерага олиб кириш мумкин эмас, шунинг учун уларни коридордаги эшикларнинг ёнларига ёки рўпарадаги панжарага илиб қўядилар. Бу ерда, камерадагилардан биронтаси узоқ сафарга тайёрланаётганидан гувоҳлик бергандай, сен жўнатилишингга қадар осиглигича турди.

Рўпарадаги эшик ёнида тасма мен Густинанинг тақдиридан хабардор бўлган куним пайдо бўлди. Камерадаги ўртоқларни Густина кетадиган гуруҳ билан бирга мажбурий хизматга юборишди. Транспорт ҳали жўнаб кетгани йўқ эди. Уни қўққисдан тўхтатиб қўйишди; айтишларига қараганда, бориладиган жой бомбардимонда теп-текис бўлган экан. Транспортнинг қачон жўнатилишини ҳеч ким билмайди, балки бугун кечқурун ёки эртага, балки бир-икки ҳафтадан кейин жўнатилар. Рўпарадаги тасмалар ҳамон осиглик турибди. Мен аминманки, улар ҳали шу ерда, Густина Прагада. Бунинг учун тасмага қувонч билан Густинанинг дўстларига қарагандек, дўстона қараб-қараб қўяман. Густина бир, икки, уч кун фойда қилди... Бунинг нима билан тугашини ким билади? Ҳаяллаб қолинган ҳар бир кун уни қутқариб қолмасмикин?

¹ Немезида — грек мифологиясида адолат худоси.

Бу ерда ҳаммамиз шу умид билан яшаймиз. Бир ой бурун ҳам, бир йил бурун ҳам эртаги кун тўғрисида ўйлаган эдик, бугун ҳам шуни ўйлаймиз, умид-орзуларимиз эртаги кунда. Сенинг тақдиринг ҳал қилинган, бириси кун қатл қилинасан. Э-ҳа, эртага ҳам нималар бўлиб кетиши мумкин! Қани энди эртаги кунга етиб олсак! Эртага ҳамма нарса ўзгариб кетиши мумкин. атрофдаги ҳамма нарса тез-тез ўзгариб турибди... эртага яна нима бўлишини ким билади дейсиз?

Эртаги кун ҳам келади, яна бир қанча эртаги кунлар келади, мингларча одамлар ҳалок бўлиб кетади, минглаб кишилар ортиқ «эртаги» кун деёлмайдилар, аммо омон қолганларнинг ҳаммаси бир умид билан яшайдилар: эртага, ким билади эртага нима бўлади?..

Бундай кайфият ақл сира бовар қилмайдиган мишмишларни туғдиради, ҳар ҳафтада урушнинг қачон тамом бўлишини олдиндан белгилайдиган оптимистик гаплар пайдо бўлади. Ҳамма бу хаёлий тахминларни зўр хурсандчилик билан илиб олади, бу оғиздан-оғизга кўчиб юради, турмада танг қоларли шундай хабар тарқайдики, буларга ишонгинг келади. Мен бу билан курашаман, пуч умидларни фош қиламан — булар одам иродасини мустаҳкамламайди, балки бўшаштириб юборади — оптимизм ёлғонлар билан эмас, муқаррар ғалабани олдиндан равшан кўрилган ҳақиқат билан суғорилган бўлиши керак, лекин ўзим ҳам шундай умид билан бир кунни амаллаб эсон-омон ўтказиб олсам, эҳтимол, ҳал қилувчи кунга етарман, мана шу ошиқча бир кун ҳаётимга қасд қилган барча хатарлардан мени олиб ўтар, деган орзу билан яшайман. Яшашдан воз кечиш нақадар оғир...

Кишининг умри кўп узун эмас, шундай бўлса ҳам, биз кунларнинг яна тезроқ, тез, жуда тез ўтишини истаймиз... Қизиқ, тўхтатиб бўлмайдиган даражада

тез ўтаётган ва бизни ҳамон кексаликка олиб бораётган кунлар шундай нажотчи дўстимиз бўлиб қолади. Бу чиндан ҳам қизиқ эмасми?

Эртанги кун кечаги кун бўлиб қолди. Индинги кун бугунги кунга айланади-да, у ҳам ўтмишга қўшилиб кетади.

Эшик ёнидаги тасмалар ҳамон осифлигича турибди.

VI б о б

1942 йил қамал ҳолати

1943 йил 27 май.

Бундан роса бир йил илгари қуйидаги воқеалар юз берди. Мени сўроқдан пастдаги «кино»га олиб тушдилар. Печек саройидаги ҳар кунги тартиб мана бундай бўлар эди: туш пайтида пастга олиб тушиб овқат беришар (овқат ҳам Панкрацдан келтирилар эди), овқатдан кейин эса яна тўртинчи қаватдаги «Тўрт юзинчи»га олиб чиқишар эди. Лекин у кун бизни юқорига қайтариб чиқаришмади.

Овқат еб ўтирибмиз. Маҳбуслар скамейкаларга тиқилишган, жағлари тинмай қимирлар қошиқлар эса оғизга бетўхтов бориб-келиб турар эди. Юзаки қараганда, бу ҳол одамларга муносибдек бўлиб кўринар эди. Борди-ю, эртага ўлиши муқаррар бўлган бу кишилар тўсатдан скелетга айланиб қолса, суякларнинг шақир-шуқури ва жағларнинг қирсиллаши қошиқларнинг сопол идишларга урилишидан чиққан овозни босиб кетган бўлар эди. Лекин ҳеч ким буни хаёлига ҳам келтирмайди. Ҳамма очиқиб кавшаяпти, ўз умрини яна бир неча ҳафтага, ойга, иложи бўлса яна бир неча йилга чўзишни ўйлайди.

Ҳаво тузукдек бўлиб турган эди, тўсатдан кучли шамол турди ва яна тинчланди. Лекин назоратчиларнинг башарасида бирон нима бўлганлиги сезилмоқда эди. Бир неча минутдан кейин бу гуманизмни ростга чиқарадиган аломатлар ҳам пайдо бўлди; бизни чақириб олиб, Панкрацга жўнатиш учун қаторга тердилар. Овқатдан кейин шундай қилишди! Ҳеч қачон бундай қилинмас эди. Саволлар билан кун бўйи бошингизни қотиришганидан кейин ярим кун сизни батамом тинчитиб қўйишса, шунинг ўзи — худонинг марҳамати эмасми, ахир? Бизга худди шундай бўлиб туюлди. Лекин «туюлди» холос, аслида бундай эмас эди.

Йўлакда генерал Элиаш¹ни учратдик. Афтидан ҳажонланганлиги кўриниб турарди. У мени кўргандан кейин атрофда назоратчиларнинг уймалашиб юрганига ҳам парво қилмай, сезилар-сезилмас қилиб деди:

— Қамал ҳолати.

Энг муҳим янгиликдан хабар бериш учун маҳбуснинг ихтиёрида секунднинг ўндан бир бўлагичаликки-на вақт бўлади. Элиаш менинг «нима гап?» дегандек қилиб термилишимга жавоб қайтариш учун фурсат тополмади. Панкрацдаги назоратчилар бизни дарров қайтариб келтирилганимизни кўриб ажабланишди. Мени камерага олиб бораётган назоратчига нисбатан менда бошқаларга қараганда кўпроқ ишонч туғилди. Унинг кимлигини билмасам ҳам, лекин унга эшитган янгилигимни айтдим. У ҳайрон бўлиб бошини қимирлатиб қўйди. Унинг ҳеч нимадан хабари йўқ экан. Балки яхши эшитмагандирман. Эҳтимол шундайдир. Бу гумоним билан ўзимни юпатаман. Аммо кечқурун ўша назоратчи камерага бош суқиб менга қаради:

¹ Бир вақтлар «протекторат» кўғирчоқ ҳукуматининг бошлиғи бўлиб турган. Немислар уни 1942 йилда қатл этишди.

— Гапингиз рост экан, Гейдрих'га суиқасд бўлибди. Уласи бўлиб ётганмиш. Прагада қамал ҳолати.

Эртасига терговга юборишдан олдин бизни пастки йўлакда қатор қилиб турғизиб қўйишди. Коммунистлар партияси Марказий Комитетининг 1941 йилда қамоққа олинган, ҳозирча тирик юрган охирги аъзоси ўртоқ Виктор Сийнек ҳам биз билан бирга. Новча калитчи — эсэсчи унинг тумшуғи олдида бир варақ қоғозни шилдиратиб турибди, қоғозга қора ҳарф билан „Entlassungsbefehl“² деб ёзилган эди.

Эсэсчи оғзини очиб тиржайди:

— Мана, жуҳуд, паттангни кўриб қўй. Нариги дунёга боришинг учун пропуск! Чиқасан-у, ванг... бўласан!

Шу гапларни айтди-да, бармоғи билан бўйнини кўрсатиб, «бошинг олинади» дегандек Викторга имо қилди. 1941 йилги қамал ҳолати вақтида аввал Отта Синек қатл этилган эди. Унинг укаси Виктор 1942 йилги қамал ҳолатининг биринчи қурбони бўлди. Уни Маутхаузенга олиб кетдилар. Уларнинг тилида бу нарса силлиқ қилиб, «отишга олиб бориш» деб айтилади.

Панкрацдан Печек саройига олиб бориб, яна олиб келиш маҳбусларнинг бир карра жонини олиш билан баб-баравар. Эсэсчилар Гейдрих учун ўч оладилар. Машина бир километр йўл босиб улгургунча ўнлаб маҳбусларнинг боши ёрилиб юзлари қонга беланади.

Мен билан бирга борган маҳбусларнинг куни туғди — менинг узун соқолим эсэсчиларни чалғитиб қўяди, чунки улар соқолни юлиб мазах қилиш билан ово-

¹ Чехия ва Моравияга гитлерчилар томонидан қўйилган «протектор».

² Чиқиш учун пропуск (немисча).

ра бўлиб қолишади. Лапанглаб бораётган автомашинада тасмани ушлагандек менинг соқолимни тутамлаб туриш уларнинг энг яхши кўрган эрмакларидан бири бўлиб қолди. Бу нарса янги вазиятга муносиб қилинадиган сўроққа тузуккина тайёргарлик кўришим учун имконият берди. Бундай сўроқларнинг охирида:

— Эртага ақлинг кирмаса, отиб ташлаймиз,— деб огоҳлантириб қўйишади.

Бу гапларни эшитиб, пинагимни ҳам бузмайман. Ҳар кун кеч кириши билан пастки йўлакда маҳбусларнинг фамилияларини айтиб, бақириб-чақирган овозлар эшитилади. Эллик, юз, икки юз одамни кишанлаб, сўйишга олиб борилаётган қорамолни юклагандек, юк машиналарига ортиб, шаҳарнинг чеккасига отишга олиб кетадилар. Бу одамларнинг гуноҳи нима? Биринчи гуноҳлари шуки, уларнинг заррача ҳам гуноҳи йўқ. Уларни арзимаган бир баҳона билан қамоққа олишган, улар жиддий бир нарса билишмайди, уларни сўроқ қилишга ҳам ҳеч қандай асос йўқ, бундай кишилардан ўч олиш жуда осон. Ўртоқлардан бири ўзининг тўққиз ўртоғига ҳажвий шеър ўқиб бергани учун, шу ўн кишининг ҳаммасини суиқасд бўлмасдан икки ой илгари қамоққа олган эдилар. Энди уларни террорчиликни мақтаган деб айблаб, қатл қилишди. Ярим йил бурун бир хотинни варақалар тарқатиб юрган деган гумон билан қамоққа олган эдилар. Хотин бу айбни асло бўйнига олмади. Энди бўлса унинг опа-сингилларини, ака-укаларини, почча ва божаларини, келин ва келин ойиларини — ҳаммасини қамоққа олиб, уларни қатл этишди, чунки бутун-бутун оилаларни қириб ташлаш — қамал ҳолатининг шиорларидан биридир. Почтада кичик бир вазифада ишлаб юрган ва ноҳақ қамалган бир чиновник пастда деворлар олдида қаққа-

ийб турибди, у ҳозир турмадан қутулиб чиқаман деб ўйлайди. У ўзининг фамилиясини эшитиш биланоқ дарҳол жавоб беради. Уни ҳукм қилинганлар колоннасига қўшиб, шаҳар чеккасига олиб борадилар ва отиб ташлайдилар. Ҳолбуки қатл этилиши керак бўлган киши у билан фамилиядош бошқа одам экан, бу нарса фақат эртасигагина маълум бўлди. Шундан кейин ҳалиги фамилиядош кишини ҳам отиб ташлайдилар ва шу билан ўз хатоларини «тузатадилар».

Ўлдириладиган одамнинг кимлигини суриштириб ўтириш учун овора бўлиб юришнинг нима ҳожати бор! Модомики бутун бир халқни қириб юбориш асосий вазифа бўлгандан кейин бунга бош қотириб ўтиришнинг кераги борми?

Сўроқдан жуда кеч қайтиб келдим. Пастда девор олдида Владислав Ванчура, унинг оёғи остида эса кичик бир тугунча турибди. Бунинг нималигини яхши биламан. У ҳам билади. Бир-биримизнинг қўлимизни сиқамиз.

Тепага чиққандан кейин, унинг йўлакда бошини сал энгаштириб узоқ нуқтага... ҳаётдан ҳам нарига тикилиб турганини кўраман. Ярим соатдан кейин уни чақиришади...

Бир неча кундан кейин яна шу деворнинг олдида Қизил Милошни кўрдим. Ўтган йил октябрь ойида қамоққа олинган бу шижоатли революция жангчиси ғоят кўп азобларга дуч келган бўлса ҳам, якка қамоқда ётган бўлса ҳам, ўз фикридан сира қайтмади. У бошини буриб, соқчига нималарнидир гапирарди. Мени кўриб қолиб жилмайди, хайрлашгандек бошини қимирлатди ва гапини давом эттирди.

— Қўлингиздан ҳеч нарса келмайди. Бизлардан аллақанчамиз ҳалок бўлармиз, лекин барибир сизлар тор-мор қилинасиз.

Яна туш пайтларидан бири. Биз Печек саройида, пастда овқат кутиб ўтирибмиз. Элиашни олиб кирдилар. У ҳўлтиғига газета қистириб олган. У кулиб, газетани кўрсатди: газетада уни суиқасдчиларнинг ташкилотчилари билан алоқадор деб ёзилганларини ҳозиргина ўқиб чиқибди.

— Фирт ёлғон!— деди у қисқа қилиб ва овқатлашишга ўтирди.

Кечқурун Панкрацга қайтиб келганимиздан кейин ҳам буни масхара қилиб кулди. Шундан кейин бир соат ўтгач, уни камерадан чақириб, шаҳар чеккасига олиб кетишди.

Улдирилаётганлар тобора кўпаймоқда. Энди ўнлаб ва юзлаб эмас, балки минглаб ҳисобланмоқда. Ноҳақ тўкилаётган қонларнинг ҳиди икки оёқли йиртқичларнинг димоғини чоғ қилмоқда. Улар эрта саҳардан то ярим кечагача «ишламоқдалар», якшанба кунлари ҳам дам олишмай «ишламоқдалар». Энди уларнинг ҳаммаси янги мундирлар кийиб юришибди, бу улар учун байрам, қириш тантанаси. Улар ишчиларни, ўқитувчиларни, деҳқонларни, ёзувчиларни, чиновникларни ўлимга юбормоқдалар; эркакларни, хотинларни, болаларни қирмоқдалар. Бутун-бутун оилаларни қуритмоқдалар, бутун-бутун қишлоқларни емириб, ёндириб, ер билан яксон қилмоқдалар. Қўрғошин ўлати бутун мамлакатга ёйилмоқда, ҳеч кимни аямай қирмоқда.

Хўш, шу даҳшатлар орасида қолган одамнинг ҳоли қалай кечмоқда?

Яшамоқда.

Ақл бовар қилмайди. Лекин шунга қарамай, яшашни ҳам, овқатни ҳам, уйқуни ҳам, севгини ҳам, ишни ҳам тарк қилгани йўқ, хуллас — ўлимни сира ҳам эслатмайдиган бошқа кўп нарсалар билан овора. Эҳ-

тимол унинг дилида оғир мусибат бордир, лекин у бунга бардош бермоқда, ўзини дадил тутмоқда.

Фашистлар террори авж олиб турган пайтда «менинг» гестапочим мени Броникка олиб кетди. Июнь ойи, кечки пайт эди, юка дарахтларининг ва гуллаётган акацияларнинг ҳиди ҳамма ёқни хушбўй қилиб юборган. Якшанба куни эди. Боши трамвайнинг охири остановкасига бориб туташган катта тош йўлга одам сиғмай кетган. Сайрга чиққан бу одамлар шошилиб ўз уйларига қайтишмоқда. Офтобда, сувда ўз ёрлари билан бирга сайр қилиб чарчаган бу қувноқ одамлар гурунглашиб боришмоқда; минут сайин янги-янги қурбонлар олаётган ўлим хавфини бу одамларнинг юзида кўрмадим. Бу шўх ва ғалати одамлар худди қуёнлар сингари гимирлашарди. Худи қуёнларга ўхшашади! Улардан биттасини тутиб олиб чиқилса борми, қолганлари бир бурчакка биқиниб олишади, шундан кейин сал ўтмай яна гимирлай бошлайдилар, яна турмуш икир-чикирлари билан овора бўлиб, ўзларини хурсанд қилишга уринадилар.

Баланд деворлар билан ўралиб, дунёдан ажратиб қўйилган турмадан бирданига шу шовқин-суронли одамлар орасига тушиб қолдим, одамларнинг бундай беғам айш қилиб юришларини кўриб, дастлаб ичим ачиди. Лекин бундай қилишга ҳаққим йўқ эди, асло ҳаққим йўқ эди.

Ахир мен кўрган ҳаёт бизнинг турмадаги ҳаётнинг ўзгинаси-ку, бу оғир зулм остидаги ҳаёт бу ҳаётнинг бир жойидан бўғиб, уни йўқ қилиб юбормоқчи бўлади, аммо у юзлаб бошқа жойларда булоқ бўлиб қайнаб чиқади, бу ҳаёт ўлимдан ҳам кучли. Модомики шундай экан, бунга юрак ачишининг нима ҳожати бор!

Қамераларда ўлим билан ёнма-ён яшовчи бизлар бошқа хамирдан ясалган эмасмиз-ку, ахир!

Баъзан бизни сўроққа олиб бораётган соқчилар йўлда бир оз беозор бўлиб боришади. Қўчалар, магазинларнинг витриналари, хотин-қизлар менга дарчадан кўриниб туради. Бир кун фол очдим; агар бора туриб йўлда тўққиз жуфт хушбичим оёқ кўрсам сўроқдан тирик қайтаман, деб қўйдим. Гарчи тирик қолишим бунга боғлиқ эканига асло ишонмасам ҳам, кўчада ўтиб бораётган хотинларнинг оёқларини астойдил санашга, кўздан кечиришга, таққослаб, чамалаб кўришга киришдим, баъзиларини маъқулладим, баъзиларини эса ёқтирмадим.

Одатда камерага жуда кеч қайтар эдим. Пешек ота, энди бутунлай қайтиб келмасмикин, деб хавотир олиб ўтирганда камерага кириб келардим. У мени қучоқлаб олар, мен унга кейинги янгиликларни қисқача сўзлаб берардим, кеча яна кимлар отилганини айтардим, жуда меъдага теккан қоқи сабзавотлар солиб пиширилган кечки овқатни иштаҳа билан ер эдик, қувноқ ашуламни хиргойи қилиб айтишга киришар ёки роса қизишиб суяк ўйнар эдик. Худди шундай кечки пайтларда камерамизнинг эшиги очилиб, ажал элчиси биттамизни чақирishi ва:

— Пастга! Нарсаларинг билан! Дарров!— деб буйруқ бериши мумкин эди.

Лекин бизни шу кунларда ҳеч ким чақирмади. Ўша даҳшатли вақтлардан эсон-омон ўтиб олдик. Энди ўша вақтларни ўйлаб ўзимизга ўзимиз ҳайрон бўламиз. Одамзоднинг тоқат қилиб бўлмайдиган нарсаларга тоқат қилганини кўриб, унинг бардошига ҳайрон бўласан киши!

Ўша минутлар бизда ўчмас из қолдирмай ўтиши мумкин эмас эди. Эҳтимол бу излар миянинг бирон бурчагида ўраб қўйилган кино лентасидек сақланиб ётгандир, агар чинакам ҳаётни кўриш бизга насиб

бўлса, ўша чинакам ҳаёт кунларидан бирида мазкур излар кино лентасидек шиддат билан буралиб майдонга чиқиб қолар, лекин, ўшанда биз экранда қимматбаҳо уруғлар сепилгани учун кўм-кўк майса бўлиб ётган мозорни кўришимиз ҳам мумкин.

Бу қимматбаҳо уруғлар албатта униб чиқади!

VII б о б

Одамлар ва қўғирчоқлар II. (Панкрац)

Турмада икки хил ҳаёт бор. Унинг бири беркитилган камераларда бўлиб, бутун дунёдан ажратиб қўйилган, лекин шундай бўлса ҳам ташқари олам билан чамбарчас боғланган ҳаётдир. Сиёсий маҳбуслар шундай ҳаёт кечирадилар. Иккинчи бир ҳаёт камералардан ташқарида, узун, ярим қоронғи тор йўлақларда ўтади: бу мундир кийиб олган ва ўзи билан ўзи оврагадан ҳам ташқи дунёдан кўпроқ ажралган кўпгина қўғирчоқлар ва унчалик кўп бўлмаган одамсимон махлуқлар ҳаётидир. Мана шу ўзига хос олам тўғрисида гапириб ўтмоқчиман.

Бу оламнинг ўз физиологияси бор, ўз тарихи ҳам бор, шундай бўлмаганда мен уни чуқурроқ била олмаган бўлар эдим. Менинг кўзимга сирти бизга қаратиб қурилган декорациягина кўринган бўлар эди, камерадагиларни темир бўйинтуруқ бўлиб босиб ётган, юзаки қараганда бир бутун ва мустаҳкам бўлиб кўринган бу оламнинг фақат устинигина кўрган бўлар эдим. Бир йил бурун, ҳатто ярим йил бурун ҳам шундай эди. Ҳозир шу оламнинг устини ёриқлар босиб кетган, бу ёриқлар орасидан уларнинг гоҳ аянч-

ли, гоҳ очик юзли, гоҳ кулгили — хуллас, инсоннинг асл кўринишини акс эттирувчи қиёфалари намоён бўлиб туради. Зулм режими бу чиркин олам кишиларининг башарасида ҳам ўз тамғасини қолдирган ва барча инсонийлик уларнинг чеҳрасида ёруғ доғдек ажралиб туради. Баъзиларнинг бундай хусусиятлари озроқ сезилади, баъзиларники эса, яқинроқ танишиб олгандан кейин анча аниқ сезила бошлайди: буларнинг орасида ҳам, ҳар хил типлар бор. Ҳатто чинакам одамларни ҳам учратиш мумкин. Булар бошқаларга ёрдам бериш учун ўзларининг бошларига офат келишидан ҳам қўрқмайдилар.

Турма — кўнгилли жойлардан эмас. Лекин камералардан ташқаридаги олам камерадагидан ҳам мудҳишроқ. Камераларда дўстлик бор, бўлганда ҳам қандай дўстлик денг! Бундай дўстлик фақат фронтда одамлар доим хавф остида турганда пайдо бўлади, ўшанда бугун сени ўлимдан сақлаб қолган кишини эртага сен ҳам ўлимдан қутқариб қоласан. Ҳозирги режимда назоратчи немислар ўртасида дўстлик бўлиши мумкин эмас. Улар орасида дўстлик учун ўрин йўқ. Улар сотқинлик, бир-бирини тутиб бериш, пайини қирқиш, чақимчилик билан тўлиб-тошган бир муҳитда яшайдилар, уларга ўз ҳамкасбларини расмий суратда «камарад» деб атасалар ҳам, аслида бир-бирларидан чўчидилар, уларнинг энг яхшилари, дўстсиз яшай олмайдиган ва дўстсиз яшашни истамаганлари ўзлари учун бундай дўстларни... камералардан излайдилар.

Биз назоратчиларнинг номларини анча вақтгача билмай юрдик. Лекин бунинг аҳамияти йўқ эди. Биз ўзаро уларга лақаблар қўйиб олган эдик. Бу лақабларнинг баъзиси биздан илгариги маҳбуслар томонидан қўйилган ва камерада қолганларга мерос бўлиб

қолган эди. Баъзиларнинг турмада қанча камера бўлса, шунча лақаби бор; булар — фармонбардор, нотаин, ланж одамлар — бир камерада маҳбусга қўшимча овқат берса, бошқа камерада маҳбуснинг қулоғига тарсаки уради: бундай ҳоллар тасодифий фактлар бўлса-да, лекин камерадагиларнинг эсидан чиқмайди, шунинг учун ҳам бир ёқлама тасаввур ва бир ёқлама лақаб қўйилишига сабаб бўлади. Баъзиларга ҳамма камералар бир хилда лақаб қўяди. Булар характери аниқ кўриниб турган одамлар, яъни ё у ёқли, ё бу ёқли, ё яхши, ё ёмон одамлардир.

Бу типларни хўп билиб олинг! Бу югурдакларни обдан таниб олинг! У ёқ-бу ёқдан тўпланган тасодифий одамлар эмас, балки нацизм сиёсий армиясининг бир бўлаги, алоҳида танлаб олинган кишилар. Нацизм режимининг устунлари. Ижтимоий тартибнинг таянчлари.

„Самаритян“¹

Баланд бўйли, бесўнақай гавдали, ингичка овозли «СС-резервист» Рейсс Кельнда мактаб қоровули эди. Немис мактабларидаги ҳамма хизматчилар каби, у ҳам биринчи ёрдам курсида ўқиган, шунинг учун баъзан турма фельдшерининг ишини ҳам қилиб туради. Мен бу ерда немис назоратчиларидан дастлаб шу билан танишган эдим. Камерага мени судраб кириб, яраларимни кўриб, компресс қўйган назоратчи шунинг ўзи эди. Эҳтимол, тирик қолишимга ҳам ҳақиқатан шу сабабчи бўлгандир. Одамгарчилиги борлигидан

¹ Христиан афсоналарига кўра, Фаластиндаги Самарра шаҳрининг одамлари — самариятлар шафқатли ва раҳмдил бўлишлари билан машҳур эмишлар.

шундай қилдим ёки Фақат санитария курсида ўқиганлигиданми, била олмадим. Лекин яҳудий маҳбусларни уриб, тишларини синдирганда ва уларни, ҳамма дардга даво деб бир қошиқ туз ёки сувни ютишга мажбур қилганида, унинг ашаддий ирқчи эканлиги яққол намоён бўларди.

„Тегирмончи“

Кўринишда кўнгилчан, маҳмадона бу йигитнинг номи Фабиан бўлиб, илгари Будейовиц пивохоносида аравакаш бўлиб ишлаган. У оғзини катта очиб иржайган ҳолда камерага кирар, маҳбусларга овқатлар келтириб берар, ҳеч қачон уришмас эди. Унинг эшик орқасида яшириниб туриб маҳбусларнинг гапларини соатлаб тинглаганини, энг арзимаган нарсаларни ҳам бошқаларга чақиб юрганини кейинчаликкина билиб қолдик.

Коклар

Бу ҳам ишчи, бу ҳам Будейовиц пиво заводидан келган. Бу ерда Судетдан келган немис ишчилари кўп. Бир вақт Маркс бундай деб ёзган эди: «Гап айрим пролетар ёки ҳатто бутун пролетариатнинг ҳозирги пайтда ўз мақсади нимадан иборат эканини кўриб турганида эмас. Ҳамма гап, пролетариатнинг ўзи нимадан иборат эканлигида ва ўзининг шу ҳолатига мувофиқ, тарихий жиҳатдан нималарни қилишга мажбур бўлиб қолишидадир». Ҳақиқатан ҳам бу ердаги «ишчилар» ўз синфларининг вазифаларини сира билмайдилар. Ўз синфидан ажратиб олинган, шу синфга қарама-қарши қўйилган бу ишчилар ғоявий жиҳатдан ҳавода осилиб қолган ва том маъ-

носи билан о силишлари ҳам эҳтимолдан узоқ эмас.

У, енгил-елпи турмуш кечириш мақсадида ирқчиларга қўшилди. Лекин бу нарса унинг кутганидан кўра мураккаброқ бўлиб чиқди. Шундан кейин кулиш пималигини ҳам эсдан чиқариб юборди. У омад келиб мен ҳам ютиб қоларман деган умид билан ирқчиларга ихлос қўйган эди, лекин унинг умиди пуч бўлиб чиқди. Нацизм ўлимтик отдан ҳам баттар бўлиб қолди. Буни кўргандан кейин унинг тарвузи қўлтиғидан тушиб, нима қилишини билолмай боши қотди. У кечалари қамоқхона йўлагига юмшоқ туфлисини ёғирлатиб чанг босган абажурда ўзидаги ғамли ўйларнинг изларини қолдирарди.

— Ҳаммаси ост-уст бўлди,—деб бармоғи билан шоирона қилиб ёзиб қўярди ва ўзини-ўзи ўлдириш чораларини излар эди.

У кундуз кунлари маҳбусларга ҳам, хизматдошларига ҳам кун бермайди, ўзини юпатгандек бўлиб вафир-вуғур овозлар чиқариб бақиради.

Рўслер

Ориқ, узун бўйли, дағал овозли бу одамнинг бир хислати шуки, жуда самимият билан кула олади, бундай хислатли кишилар назоратчилар орасида камдан кам топилади. У аслида яблонецлик тўқимачи бўлган. Камерага кириб, соатлаб баҳслашиб ўтиради.

— Қандай қилиб шу ҳолга тушдинг, дейсизми? Мен ўн йилгача тузукроқ бир иш қилолмадим. Ҳафтада қўлга тегадиган ўн крон билан бутун бошлиқ бир оилани боқиб бўладими? Шунинг ўзидан ҳам турмушим қандайлигини билишингиз мумкин. Шундай ҳолга тушиб юрган пайтимда, улар менга: агар бизнинг

сўзимизга кирсанг, иш топиб берамиз, деб айтишди. Уларнинг таклифига жон деб рози бўлдим. Албатта иш топиб беришди. Менгагина эмас, бошқаларга ҳам иш топилди. Қорин тўядиган бўлиб қолди. Ётиш учун бошпана ҳам бунёдга келди. Бемалол яшаш мумкин. Социализмми? Социализм бўлмади. Бунга мен айбдор эмас-ку. Албатта мен бешқача бўлиб чиқар деб умид қилар эдим. Аммо ҳозирча аҳволим илгаригидан кўра ҳар ҳолда анча тузук.

— Нима? Урушга нега бормадингиз дейсизми? Урушга тоқатим йўқ эди. Одамларнинг қирилишини ҳам истамас эдим. Мен фақат ўзимча яшашни хоҳлар эдим.

— Уларга нега ёрдам беряпсиз дейсизми? Бошқа нима иложим бор. Бу ерда битта-яримтани хафа қилаётганим йўқ-ку! Мен ташлаб кетсам, мендан баттарроғи келади. Бу билан бировга ёрдам берган бўламанми? Нима бўлса бўлди, уруш тамом бўлса, яна фабрикага қайтиб бораман...

— Хўш, қани айт-чи, бу урушда ким енгади? Биз енгамизми ёки сизларми? Унда бизга нима бўлади?

— Оёқларинг осмондан келади, дейсизми? Аттанг! Мен бошқача бўлиб чиқар деб ўйлаган эдим,— у шу тариқа баҳслашиб бўлганидан кейин узун оёқларини судраб камерадан чиқиб кетади.

Ярим соатдан кейин қайтиб келиб, хўш, қани айтинглар-чи, Совет Итифоқида қандай тартиблар бор, деб суриштира бошлайди.

„У“

Бир кун эрталаб пастда, Панкрацнинг катта йўлагида Печек саройига сўроққа юборилишимизни кўтиб турган эдик. Орқада нималар бўлаётганлигини кў-

ришмасин деб бизни ҳамма вақт деворга қаратиб турғизиб қўяр эдилар. Тўсатдан орқамиздан нотаниш овоз эшитилди:

— Кўрмайман ҳам, қулоқ ҳам солмайман! Қимлигимни ҳали билганингиз йўқ, лекин билдириб қўяман!

Бу гапларга кулгим қистади. Бу ердаги қўпол, дагал муомалаларга «Швейк»¹даги тентак обер-лейтенант Дубнинг сўзларига ўхшаш бу сўзлар жуда мос бўлиб тушарди. Лекин бу сўзларни шу дамгача ҳеч ким ҳамма эшитарли қилиб айтишга журъат этмаган. Ёнимдаги тажрибалироқ маҳбус бир туртиб мени кулишдан тўхтатди ва бу билан мени хато қилишдан сақлаб қолди, шунинг учун ҳам бу гаплар жиддий айтилган бўлса керак деб ўйлаб қолдим. Бу гаплар ҳазил эмас эди. Асло бундай деб бўлмасди.

Бу гаплар Швейкнинг кимлиги етти ухлаб тушига кирмаган эсэсчилар кийимидаги читтондек махлуқ томонидан айтилган эди. Бу махлуқ обер-лейтенант Дубнинг гапларини айнан такрорлади, чунки ўзи руҳан унга яқин эди. Витан деган фамилияли бу махлуқ бир вақтлар чехословак армиясида вице-фельдфебель бўлиб хизмат қилган экан. Унинг айтган гаплари рост бўлиб чиқди. Биз ҳақиқатан унинг кимлигини билиб олдик ва уни ҳамма вақт «У» деб тилга оладиган бўлиб қолдик. Ростини айтсам, Панкрацдаги режимнинг негизини ташкил қилган руҳий қашшоқлик, жоҳиллик, қўполлик ва золимлик хислатларининг ҳаммасини ўзида жамлаган бу махлуқ учун монандроқ лақаб тополмай бошимиз қотган эди.

Чехларнинг бундай пасткаш ва мақтанчоқ амал-

¹ «Швейк» — Чех ёзувчиси Ярослав Гашекнинг биринчи империалистик уруш воқеаларини тасвирлаган «Мард солдат Швейк саргузаштлари» деган романининг қаҳрамони.

парастлар тўғрисида «чўчқа думидан ҳам паст» деган мақоли бор; бу таъриф уларнинг энг нозик жойини ачитади. Пакана бўлиб яратилгани учун аламзада бўлиб турган бундай махлуқларнинг маънавий жиҳатдан нақадар разил эканлигини тасаввур қилаверинг! Аммо Витан ўзининг паканалиги учун ҳаммадан аламзада ва ҳаммадан ўч олади, бўйи ўзидан баланд бўлганлардан ёки маънавий жиҳатдан юқори турганлардан, хуллас, ҳаммадан ва ҳар қандай кишидан ўч олади ва аламзада бўлиб юради.

У ҳеч кимни урмайди. Бунга унинг юраги дов бермайди, чунки ўзи жуда қўрқоқ. Аммо у жосуслик қилишга жуда чаққон. Витаннинг чақимчилиги сабабли калтак еб мажруҳ бўлиб қолган ёки боши кетган маҳбусларнинг сон-санови йўқ, чунки Панкрацдан қамоқ лагерига юбориладиган маҳбуснинг (мабодо бу нарса унга насиб бўлса) қандай характеристикалар билан юборилиши катта аҳамиятга эга.

Унинг жуда кулгили қилиқлари бор. Мабодо у йўлакда ёлғиз ўзи қолган бўлса, тантана ва виқор билан юриб, ўзини жуда катта мансабдор киши деб ҳис қилади. Лекин бирон кишига дуч келиб қолса, ўзини баланд қилиб кўрсатиш пайига тушиб қолади. Агар у сиздан бирон нарсани сўрамоқчи бўлса, дарров зинапоянинг қанотига ўтириб олади ва шундай ноқулай ҳолатда соатлаб ўтиришдан ҳам тоймайди, чунки бу ҳолатда ўзини сиздан бирмунча баланд турган деб ҳис қилади. Агар соқол олдирилаётган пайтда олдингизда турган бўлса, дарҳол зинага ёки скамейкага чиқиб олиб, одати бўйича бўкиргани-бўкирган:

— Кўрмайман ҳам, қулоқ ҳам солмайман! Қимлигимни ҳали билганингиз йўқ, лекин билдириб қўяман!

Эрталаб маҳбусларни турма ҳовлисида «сайр»

қилдириб юрган вақтларида, у гуллар экиб қўйилган ариқчанинг пуштасига чиқиб олади, бу билан ўзини ҳар ҳолда ўн сантиметр юқори турган деб ҳисоблайди. У камерага подшоҳлар уруғидан бўлган кишидек гердайиб киради ва юқоридан туриб маҳбусларни санаш учун дарҳол курси устига чиқиб олади.

У жуда ҳам кулгини қистатадиган маҳлуқ. Лекин қўлига ҳукмронлик теккан ҳар бир аҳмоқ каби, у ҳам жуда хатарли, чунки кишининг ҳаёт-мамоти унинг қўлида. У ўзининг бефаҳмлиги сабабли нинадек айбни туядек қилиб кўрсатишга жуда моҳир. Пойлоқчи ит бўлиш вазифасидан бошқа ҳеч нарсани билмайди, шунинг учун ҳам белгиланиб қўйилган тартибдан салгина четга чиқишни ҳам ғоят катта жиноят деб ҳисоблайди ва шунга яраша чора кўришга интилади. У ўзининг кимлигини кўрсатиб қўйиш учун доим ҳар хил ножўяликлар ва жиноятлар қидиргани-қидирган. Шу тариқа муддасига етади-ю, хотиржам бўлиб ухлайди. Унинг чақимчилик билан бошлиқларга айтган уйдирмаларининг рост-ёлгонлигини бу ерда ким текшириб ўтиради дейсиз?

Сметонц

Унинг бесўнақай гавдасини, бефаҳмлиги кўриниб турган башарасини, маъносиз қарашларини кўргангизда расом Гросснинг ирқчи «шоввоз»ларни калака қилиб чизган карикатураларидаги махлуқлар тирилиб қолдими деб ўйлайсиз. У Литва чегарасидаги ерларда сигир соғувчи бўлиб ишлаган. Лекин шуниси қизиқки, бу фойдали ҳайвонлар унинг хулқини зарра тузатолмабдилар. Бошқалар уни «немислардаги яшшилликларнинг» мужассам тимсоли деб ҳисоблайдилар: у чўрткесар, қаттиққўл, сотилмайдиган (йўлакда

ишловчиларнинг овқатини зўрлаб тортиб олмайди-ган), назоратчилардан, лекин...

Немис олимларидан бири (кимлиги эсимда йўқ) бир вақтлар ҳайвонларнинг қанча «сўз»ни фаҳмлай олишларини ҳисоблаш йўли билан уларнинг фаросатини текширган экан. Шу олимнинг текшириши натижасида уй мушуги фақат 128 та «сўз»ни фаҳмлаганлиги ва шунинг учун ҳам фаросати энг кам ҳайвон эканлиги аниқланган. Аммо шунчалик бефаросат деб топилган мушукни Сметонцга нисбатан гений дейиш мумкин. Панкрац турмасидагилар ундан: *Pass Bloss auf Mensch!*¹ деган тўрт сўздан бошқа гап эшитганлари йўқ.

У ҳафтада икки-уч марта навбатчилик қилиб, смена алмаштирар эди, ҳар сафар хит бўлиб ўшқирар, шундай бўлса ҳам, ҳар доим ишининг оқибати ёмон бўлиб чиқар эди. Кунлардан бир кун турма нозири, деразаларнинг ҳаммаси ёпиқ бўлганини кўриб ундан хафа бўлди ва деразани очиб қўйишни буюрди. Бу бир қанор гўшт хижолат тортгандек бўлиб, ўз гавдасининг оғирлигини дам ўнг оёғига, дам сўл оёғига солар, нима дейишини билмай ерга тикилиб турарди, лаблари қалтираб буришиб кетди. Қулоғи эшитган сўзларни такрорлашга зўр бериб интилса ҳам, лекин эслай олмади... ва бирданига бўкириб юборди. Ҳамма йўлакларда тўс-тўполон кўтарилди, ҳеч ким нима гап эканлигини тушунолмади қолди. Деразалар ҳам очилмади, шу орада Сметонцга тасодифий равишда дуч келиб қолган икки маҳбуснинг бурни қоп-қора қон бўлди. Шундай қилиб, у хижолатдан чиқди.

Хижолатдан чиқишнинг оддий йўли шу эди. Қалтаклаш, бўлар-бўлмасга уриш, лозим бўлиб қолган

¹ Четроққа тур! (немисча.)

тақдирда эса, ўлдиришдан ҳам қайтмас эди, у шундан бошқани тушунмас эди. Унинг билгани фақат шу эди. Кунлардан бир кун у умумий камерага кириб қолиб, маҳбуслардан бирига мушт солди, ўзи нимжон одам бўлган бу маҳбус қалтираб полга йиқилди ва типирчилаб қолди; бошқа маҳбусларнинг ҳаммаси шу маҳбус ҳушидан кетгунча унинг типирчилашига қараб дам туриб, дам ўтириб туришга мажбур этилди. Сметонц бўлса икки қўлини белига қўйиб, ваҳшиёна илжайиб қараб турди: бу мураккаб ҳолатдан чиқиш йўлини топиб, жуда дўндирдим, деб ўйлади.

Бу маҳлуқ ўзига ўргатилган нарсаларнинг ҳаммасидан фақат биттасини: «Уриш мумкин!»— деган гапни сира унутмасдан қаттиқ эсда сақлаб қолган эди.

Ҳатто шу маҳлуққа ҳам нимадир бир нарса таъсир қилганлиги билинди. Бу ҳодиса тахминан бундан бир ой бурун рўй берди. Турма концлагерида Сметонц билан Қ. дан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Қ. сиёсий аҳволни гапириб бермоқда эди. Сметонцга масалани бир озгина бўлса ҳам тушунтиргунча Қ. нинг чакагида чаккак қолмади. Сметонц шундан кейин ўрнидан туриб, маҳкаманинг эшикларини очиб, йўлакни диққат билан кўздан кечирди, ҳамма ёқ жимжитлик, ярим кеча эди. Турмадагилар уйқуда. Эшикни маҳкамлаб беркитиб, ичидан қулфлаб қўйди, сўнгра секингина стулга ўтирди.

— Ҳали шундай денг?..

Икки қўли билан бошини ушлаб қолди. Бу бесўнақай гавдали маҳлуқнинг пасткаш вужудини оғир кудурат қоплади. Шу ҳолатда у узоқ вақт ўтириб қолди. Кейин бошини кўтариб, маъюслик билан деди:

— Демак, шундай экан-да. Биз енга олмас экан-миз-да...

Энди бир ойдан бери Панкрацдагилар Сметонц-

нинг бақириқ овозини эшитмайдиган бўлиб қолдилар. Янги келган маҳбуслар унинг қўли нақадар оғирлигини билмайдилар.

Нозир

Паст бўйли, ҳамма вақт олифта кийинади — оддий кийимда бўлса ҳам, ёки унтерштурмфюрер формасида бўлса ҳам, ҳеч қаерига гард юқтирмайди, у ўзига бино қўйган, такаббур, итларни ов қилишни ва хотинларни яхши кўради. Бу — икки юзлама маҳлуқанинг бир жиҳати, бунинг бизга даҳли йўқ.

Энди унинг иккинчи жиҳати (Панкрацдагилар унинг фақат бу жиҳатини билади): у қўпол, бераҳм, жоҳил, хуллас, ирқчи корчалоиларнинг яққол намунаси. Ўз манфаати ва ўзини сақлаб қолиш учун ҳар қандай одамни жарга итариб юборишдан қайтмайди. Унинг фамилияси (агар тилга олишнинг ҳожати бўлса) Соппа. Асли Польшада туғилган. Темирчилик касбини ўрганган эди, деган гаплар бор, лекин бу ҳурматли касбдан унда заррача ҳам асар қолгани йўқ. У кўпдан бери гитлерчилар қўлида хизмат қилади. Сайлов олди кампаниясида агитатор бўлиб кўрсатган хизматлари учун ўзининг ҳозирги мансабига қўнқайишга муяссар бўлган. У бу мансабни қўлдан бермаслик учун юзсизлик билан кучининг борича тирришади ва ҳеч нарсага қарамай, ҳеч кимни аямай иш тутади; на маҳбусларга, на хизматчиларга, на болаларга, на чолларга заррача шафқат қилади. Панкрацдаги ирқчилар бир-бирлари билан дўст бўлиб дилкашлик қилмайдилар, лекин Соппа бу жиҳатдан уларнинг ҳаммасидан ҳам ошиб тушади. У афтидан фақат бир кишини қадрлайди ва бошқаларга қараганда кўпроқ шу киши билан суҳбатлашади,— унга маъқул

бўлган бу киши — турма фельдшери, полиция фельдфебели Вайснердир. Лекин Вайснер уни ёқтирмаса керак.

У фақат ўзини билади. У ўз манфаатини кўзлаб, шу мансабга эришди. Ўз манфаатини кўзлаб, пиропардигача ирқчиликка содиқ бўлиб қолаётир. Бирон қутулиш йўлини изламаётган ирқчи фақат шунинг ўзи бўлса керак. Ҳеч қандай қутулиш чораси йўқлигини у яхши тушунади. Ирқчилик йиқилиши унинг йиқилиши демакдир. Ирқчилик йиқилса, унинг ҳузур-ҳаловати ҳам йўқолади. Унинг ҳашаматли уй-жойлари ҳам қўлдан кетади ва олифта кийимлардан ҳам маҳрум бўлади (у қатл этилган чехларнинг кийимларини олишдан асло ҳазар қилмасди).

Унинг иши тамом бўлади. Ҳа, шундай.

Турма фельдшери

Полиция фельдфебели Вайснер ғалати хусусиятли одам. Баъзан Панкрац унга муносиб эмасдек кўринади, аммо баъзан Панкрацни усиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Агар Вайснер ўз участкасида бўлмаса, демак, у аста-секин қадам ташлаб турма йўлагиде юрган бўлади, ўз-ўзи билан гаплашиб доим теваракатрофга аланглаб юради. У турмага тасодифий келиб қолган, бу ерда мумкин қадар кўпроқ нарсани кўриб қолишга интилаётган кишига ўхшайди. Лекин у камера эшигига, ҳеч кимга сездирмай жуда тез калит солишга, ашаддий турмачи сингари, камерани тез очишга жуда моҳир. Унинг қуруқ ҳазил гаплар айтиш одати бор, баъзан кўп илмоқдор гапларни гапириб қолади, уни гапдан илинтириш қийин. У одамларнинг бағрига қўл солишга уста, лекин ўзига ҳеч кимни яқинлаштирмайди. Кўп нарсани сезса ҳам, лекин ча-

қимчилик қилмайди. Тамаки тутунига тўлган камерага киради. Пишқириб ҳидлаб кўради.

— Ҳм,— деб тамшанади,— камераларда чекиш,— яна бир марта тамшаниб қўяди,— қатъиян тақиқланади.

Аммо бошлиқларга бу тўғрида чурқ этмайди. Ҳамма вақт башарасини тириштириб юради, худди қандайдир оғир бир кулфат кўнглини ғаш қилиб турганга ўхшайди. Гарчи у ирқчиларга хизмат қилса ҳам ва ирқчиларнинг қурбонларига ҳар кун тиббий ёрдам кўрсатиб турса ҳам, лекин ирқий режимга даҳлдор бўлишни асло истамайди. Вайснер бу режимга ва унинг узоқ яшашига ишонмайди, илгари ҳам ишонган эмас. Шунинг учун ҳам, Бреславлдан Прагага ўз оиласини кўчириб келтирмаган, ҳолбуки босиб олинган мамлакат ҳисобига ўзининг бутун бола-чақалари билан яшаш имкониятини қўлдан бой беришни истовчи немислар камдан-кам.

Шу билан бирга, Вайснернинг «янги тартиб»га қарши курашаётган кишиларга ҳам ҳеч бир даҳли йўқ: Вайснер бу кишиларга бутунлай бегона.

У мени қунт билан, астойдил даволади. У кўпинча шундай қилади, калтакланавериб бутунлай дармонсизланган маҳбусни сўроққа юборишда қаршилик ҳам кўрсата олади. Эҳтимол у ўзини виждон азобидан қутқариш учун шундай қиладигандир. Лекин баъзан ёрдам кўрсатиш мутлақо зарур бўлган ҳолларда ҳам ҳеч қандай ёрдам бермайди. Эҳтимол, кўрққанидан шундай қилар. Вайснер — ҳозирги ҳолатдан ва келажакдан ваҳимага тушиб азобда қолган, кимсасиз обивателнинг худди ўзгинаси. У нажот йўлини қидиради. Лекин тополмайди. У каламуш эмас. У қопқонга тушиб қолган сичқон, холос. У қутулиб кетиб бўлмайдиган қопқонга тушган.

Бу оддий қўғирчоқ эмас, лекин уни одам қаторига ҳам қўшиб бўлмайди. Аросат бир нарса. У ўзининг одам бўлиши мумкинлигини тушунмайди.

Айтгандай, бундайлардан бу ерда иккита. Булар аввал даҳшатга тушиб, нима қилишларини билмай, саросимада қолган кишилар эди. Кейин бу даҳшатлардан қутулишга зўр бериб интилдилар. Лекин улар мустақил кишилар эмас, шунинг учун ҳам тўғри йўлга олиб чиқадиган бир етакчи ва мадад изладилар, уни онгли равишда эмас, балки кўр-кўрона бир тарзда изладилар. Улар бизга ёрдам беришади, чунки ўзлари биздан ёрдам кутишади.

Панкрацдаги ҳамма немислар орасида фақат шуларнинг икковигина фронтда бўлган.

Ханауер — асли знаймалик тикувчи, атайин оёғини совуқ олдириб, яқинда Шарқий фронтдан қайтиб келган. У Швейкка ўхшаб фалсафа сотади. «Одамга урушнинг ҳожати йўқ. Мен урушда нима қилардим».

Хёфер — Бати фабрикасидан чиққан қувноқ этикдўз. Францияда бўлган урушда қатнашган ва гарчи мартабасини оширишга ваъда қилган бўлсалар ҳам ҳарбий хизматини ташлаб кетган.

— Э, Scheisse!² — деб хизматдан қўл силтаган. Ҳозир ҳам тез-тез бўлиб турадиган ҳамма ташвишлардан ҳар кун шу тариқа қўл силтайди.

Ҳар икковининг тақдири ҳам бир хил, кайфияти ҳам бир хил, лекин Хёфер дадилроқ ва зийракроқ.

Деярли ҳамма камераларда унга «Флинк» деб ном қўйилган.

¹ Эпчил (немисча).

² Дангаса (немисча).

У навбатчилик қилган вақтда камераларда осойишталик бўлади. Хоҳлаган ишингни қилавер. Агар у сўкиша бошласа, кўзини қисиб қўяди. Бу билан сўкишнинг сизларга дахли йўқ, фақат пастда ўтирган бошлиқларга ўзимнинг қаттиққўл эканлигимни билдиримоқчиман, дегандек бўлади. Лекин унинг бу ҳаракати беҳуда: бошлиқлар унга ишонишмайди. Шунинг учун ҳам у ҳафта сайин дакки еб туради.

— Э, Seheisse, — деб қўл силтаб, парво қилмай, яна ўз билганини қилаверади. Умуман, уни турмачи эмас, енгилтак ёш этикдўз дейиш мумкин. Унинг камерада маҳбуслар билан танга отиб қимор ўйнаётганини ҳам кўриш мумкин. Баъзан маҳбусларни йўлакка чиқариб қўйиб, камерада «тинтув» ўтказади. Тинтув жуда узоққа чўзилади. Агар сиз камерада нима бўлаётган экан деб қизиқиб, эшикдан кўз ташласангиз, унинг столда бошини қўлига тираб ўтирганини кўрасиз: у ухлаётган бўлади, жуда қаттиқ ва бемалол ухлайди; унинг учун бошлиқлардан қутулишнинг энг осон йўли мана шу, чунки маҳбуслар йўлакда уни қоравуллаб турадилар ва бирон хатар рўй берадиган бўлса, дарров хабар қиладилар. Бўш вақтларида ухлаш имконияти бўлмагандан кейин албатта уйқуси келади-да: у шундай бир қизга ошиқ бўлиб қолганки, бунақасини асло топиб бўлмайди...

Ирқчилик енгармикан?

— Э, Seheisse! Бунақа масхарабозлар бардош бера олармиди?

У ўзини ирқчилар қаторига қўшмайди. Лоақал шунинг учунгина бўлса ҳам, уни диққатга сазовор дейиш мумкин. У ҳатто ирқчилар билан бирга бўлишни ҳам истамайди. Ҳақиқатан ҳам ирқчилар билан бирга эмас. Турманинг бошқа бўлимига хат юбориш керакми? «Флинк»га ишонаверинг. Турмадан ташқа-

рига бирон хабарни етказиш керакми?— «Флинк»дан илтимос қилинг. Маҳбуслардан биронтаси билан бетма-бет гаплашиш, иккиланувчига далда бериш ва шу тариқа янги кишиларни қўлга тушишдан сақлаб қолиш керакми? Дарҳол «Флинк»га мурожаат қилинг. У сизни ўша маҳбуснинг камерасига олиб боради ва ишни дўндириб қўйган шўх бола сингари эшик олдида пойлаб туради. Унга эҳтиёт бўлиш кераклигини кўп ўргатамиз. У хавф-хатар нима эканлигини билмайди. У ўзи қилаётган ишнинг бутун аҳамиятини англамайди, бу унинг бундай ишларни кўплаб қилишига ёрдам қилади-ю, лекин ўсишига халақит беради. У ҳали одам эмас. Лекин ҳар ҳолда одам бўлиш олдида турибди.

„Коллин“

Бу воқеа қамал ҳолати вақтида бир кун кечқурун рўй берди. Эсас формасидаги назоратчи мени камерага киргазаётиб, фақат хўжакўрсинга чўнтакларимни титмоқда эди.

Секингина сўради:

- Ишларингиз қалай?
- Билмадим. Эртага отиб ташлаймиз, дейишади.
- Шу гапдан чўчидингизми?
- Мен бунга тайёрман.

Одатдаги чаққонлик билан пиджагимнинг ёқа ва этакларини пайпаслаб чиқди.

— Эҳтимол шундай қилишлари ҳам мумкин. Эҳтимол эртага ё бўлмаса, кейинроқ шундай қиларлар. Эҳтимол, умуман ҳеч нарса ҳам бўлмас. Лекин шундай вақтларда... тайёр бўлиб туриш яхшироқ...

Бир оз жим туриб, яна деди:

— Эҳтимол... Ташқарига юборадиган бирон нарсангиз йўқми? Еки бирон нарса ёзиб бермайсизми?

Ҳозир бўлмаса балки келгусида керак бўлиб қолар: бу ерга қандай қилб келиб қолганингизни, сизни кимлар тутиб берганини, кимлар ўзини қандай тутганини ёзиб қўйсангиз чакки бўлмайди... Сиз билган нарсалар ўзингиз билан бирга йўқ бўлиб кетмасин дейман-да...

Бирор нарса ёзиш ниятим борми? У, менга бу саволни бериш билан кўнглимдаги оташин истагимни топди.

Бир нафасдан кейин менга қоғоз билан қалам келтириб берди. Тинтув вақтида чиқиб қолмасин деб қоғоз билан қаламни яхшилаб беркитиб қўйдим. Сўнг-ра... Қайтиб қўлга олмадим.

Ишониш мумкин бўлса-ю, жуда яхши бўлар эди; қамалгандан кейин бир неча ҳафта ўтгач, ўзинг мудҳиш ғамхонада ўтирсанг-да, афтидан сўкиш ва уришдан бошқа нарсани билмаган душман кийимида ўз дўстингни учратсанг, у сени бутунлай чириб йўқ бўлиб кетмасин деб, кўрган нарсаларингни келажакка етказишингга, тирик қолганларнинг кўзига сени бир нафас бўлса ҳам барҳаёт киши қилиб гавдалантиришга ёрдам берай деб қўл узатса, бундан яхши нима бор! Худди ҳозиргидек даҳшатли пайтда-я! Улимга ҳукм қилинганларнинг фамилияларини йўлакларда бақириб-чақирмоқдалар, қон ҳидига маст бўлган эсэсчилар зўр бериб сўкинмоқда, бақирришга иложи бўлмаганлар томоқларига бир нарса тиқилгандек бўлиб, бу даҳшат олдига изтироб чекмоқда. Бундай даҳшатли пайтда бировга ишониб бўлмайди, назоратчининг гаплари рост бўлиши мумкин эмас, бу гаплар қопқонга илинтириш учун бир баҳона. Шундай пайтда ўз хоҳиши билан сенга ёрдам қўлини чўзган киши жуда ҳам довурак бўлиши керак-ку! Бундай қилиш жуда мардлик бўлади-ку!

Бир ой чамаси вақт ўтди. Қамал ҳолати бекор қилинди, сўкиш-бақирришлар камайиб қолди, даҳшатли минутлар хотираларга айланди. Яна кечки пайтлардан бири эди, мен яна сўроқдан қайтиб келмоқда эдим. Яна ўша назоратчи камера олдида турарди.

— Даҳшатли кунлардан ўтиб олдингиз шекилли, менимча,— у синагандек бўлиб кўзимга тикилди,— «тойиб» кетмаган бўлсангиз керак?

Бу саволни тушундим. Бу гап менга жуда қаттиқ тегди. Лекин шу билан бирга бу гаплар, унинг соф виждонли киши эканига мени бошқа ҳамма нарсадан ҳам кўра кўпроқ ишонтирди. Менга ҳақиқатан кўнгли яқин бўлган кишигина шундай савол бериши мумкин эди. Шу пайтдан бошлаб унга ишонадиган бўлиб қолдим. У бизнинг кишимиз бўлиб чиқди.

Биринчи қарашда унинг юриши ғалатироқ бўлиб туюлади. У йўлакларда ёлғиз ўзи эҳтиёт билан хаёл суриб, осойиштагина юради. Унинг сўкинганини ҳеч ким эшитмас эди. Битта-яримтани урганини ҳам ҳеч ким кўргани йўқ.

Ёнимиздаги камерадаги ўртоқлардан бири унга:

— Менинг гапимга кириб, Сметонц олдида юзимга бир шапалоқ урсангиз-чи,— деди,— ахир у сизни шундай иш устида ҳам кўрсин-да.

У бундай илтимосни маъқулламай бош силкиди:

— Ҳожати йўқ.

Унинг бирон марта немисча гаплашганини сира эшитмадим. Бутун хатти-ҳаракатидан бошқаларга ўхшамаган киши эканлиги кўриниб турар эди. Аммо нимага шундай эканини тушуниш қийин. Назоратчилар ҳам унинг одатдан ташқари бирон нимаси борлигини пайқаган бўлсалар-да, лекин бунга парво қилмас эдилар.

У лозим бўлган жойларнинг ҳаммасида дарҳол

пайдо бўлиб қолади. Ваҳимага тушиб қолганларга тасалли беради, ғам босиб руҳи тушган одамларга далда беради, мабодо, алоқа узилиб қолган бўлса-ю, бу нарса ташқаридаги одамларга хавф-хатар туғдирадиган бўлса, дарҳол алоқа ишларини боғлайди. У майда-чуйдалар билан овора бўлиб гангиб қолмайди, мунтазам иш олиб боради, унинг иши жуда катта ва аҳамиятли.

У бу ерга келгандан кейингина шундай бўлиб қолган эмас, балки аввал бошдан ҳам шундай эди. Ҳамма нарсани обдан ўйлаб пишитгандан кейингина ирқчилар хизматига кирган.

Бу назоратчи Адольф Колинский асли моравиялик чехлардан бўлиб, қадимий чех оиласида туғилган. Граце Кроловадаги чех турмасига назоратчи бўлиб ишга кириш учун ўзини немис қилиб кўрсатган, сўнгра Панкрацдаги турмага ишга кирган. Эҳтимол, унинг дўстлари ва таниш-билишлари буни эшитиб, анча ғазаблангандирлар...

Тўрт йил ўтгач, турма бошлиғи — немис, унинг тумшуғига муштини тақаб дўқ урди.

— Чех миллий руҳини сиздан ситиб чиқараман!

Бошлиқ унинг чехлигини илгарироқ билмаганлигидан қаттиқ ғазабланган эди.

Турма бошлиғининг дўқларидан фойда чиқмас эди. Агар у ўз айтганини қилмоқчи бўлса, ундан чех миллий руҳигина эмас, балки бутун инсонлик фазилатларини ҳам ситиб чиқариш керак эди. Лекин Колинский курашмоқ ва курашишга ёрдам бермоқ учун онгли равишда ўз ихтиёри билан шундай хатарли вазифани танлаб олган киши. Тўхтовсиз хавф-хатарлар уни фақат чиниқтирар эди, холос.

„Узимизникилар“

Агар 1943 йил ўн биринчи февралда бизнинг нонуштамизга асли нимадан қилинганлиги номаълум бўлган одатдаги қоп-қора суюқлиқ ўрнига какао келтириб берсалар, биз бундай мўъжизага таажжубланмаган бўлар эдик. Чунки эрталаб камерамизнинг эшиги олдидан чех полицияси мундирини кийган одам липиллаб ўтиб қолди.

Липиллаб ўтди, холос. Биз унинг узун қўнжли қоп-қора этигини, қорамтир кўк тусли енгини, кўтарилган қўлинигина кўриб қолдик, камеранинг эшиги дарҳол ёпилди, у кўзимиздан ғойиб бўлди. Бу липиллаб ўтган одамнинг кимлигини тузукроқ кўришга ҳам улгуролмадик. Ҳатто чорак соатдан кейин шундай одам ўтдими-ўтмадими деб гумонсираб ҳам қолдик.

Панкрацда чех полицияси! Бу фактдан жуда маънодор хулосалар чиқариш мумкин!

Биз шундай хулосаларни икки соатдан кейин чиқардик. Камеранинг эшиги очилди, чех полициясининг фуражкасини кийиб олган одам бир қаради-ю, оғзини катта очиб кулди ва баланд овоз билан қичқирди:

Freistunde!¹

Энди гумон қилиб ўтиришимизнинг ҳожати қолмаган эди. Йўлақлардаги яшил-кул ранг кийимли эсэсчилар орасида бир неча қора кийимлилар пайдо бўлди, улар дарров кўзга чалинди: бу чех полицияси эди.

Хўш, бу нарса нимадан дарак беради? Улар ўз-

¹ Дам олинглар! (немисча).

ларини қандай тутар эканлар? Улар ўзларини қандай тутсалар ҳам, барибир чех полициясининг бу ерга оралаб қолгани гап нимада эканини ҳар қандай сўздан кўра яхшироқ англатар эди. Модомики, гитлерчилар ўзлари учун бирдан-бир таянч бўлган аппаратга, шафқатсизлик билан қириш аппаратига ўзлари қириб йўқ қилиб юбормоқчи бўлган миллатнинг кишиларини киритишга мажбур бўлган эканлар, демак, бу режимнинг жуда путури кетибди. Модомики, улар лоақал бир неча иккинчи даражали ижрочиларни топиш мақсадида ўзларининг охириги таянчларини бўшаштиришга мажбур бўлиб қолган эканлар, демак, уларнинг одамларга муҳтожлиги ҳаддан ошибди. Энди улар қачонгача яшай олар эканлар?

Албатта, улар одамларни жуда чертиб танлаб оладилар, эҳтимол, бу одамлар ғалабадан умидини узиб мияси айниб қолган немислардан ҳам баттароқ бўлиб чиқар, лекин чехларнинг бу ерда пайдо бўлиш фактининг ўзи гитлерчилар режимининг паймонаси тўлганини ҳеч бир хатосиз кўрсатувчи белгидир.

Биз мана шундай фикр юритар эдик.

Аммо аҳвол дастлаб ўйлаганимизга қараганда ниҳоят даражада жиддий эди. Гап шундаки, ирқчилар режими энди одам танлаб тура олмас эди, зотан танланадиган одамларнинг ўзи ҳам қолмаган эди.

Биз ўн биринчи февралда биринчи марта чех полициясининг кийимидаги кишиларни кўрдик.

Эртаси куни бу одамлар билан таниша бошладик.

У келиб камерани кўздан кечирди, эшик олдида аста-секин ер тепиниб ўйлаб турди, сўнгра, ғайрати қўзиб кетиб, бирданига тўрт оёғи билан сакраган ёш эчкидек, тўсатдан журъатланиб, деди:

— Хўш, аҳволларингиз қалай, оғайнилар?

Биз кулиб туриб жавоб қайтардик. У ҳам кулган-дек бўлди, кейин хижолатланиб, деди:

— Сизлар биздан хафа бўлманглар, бизни сизга пойлоқчи қилиб қўйгандан кўра, аллақасдаги узоқ ерларга юборганлари минг марта яхши бўлар эди. Нима қилайлик, иложимиз йўқ. Ким билади дейсиз... балки охири хайрли бўлар...

Бизнинг фикримиз нималигини ва бизнинг камерамиз унга нисбатан қандай муомалада бўлишини билгандан кейин, анча хурсанд бўлди. Гапнинг қисқаси, биз у билан биринчи кўришданоқ апоқ-чапоқ бўлиб қолдик. Унинг фамилияси Витек экан. Ун биринчи февраль куни эрталаб камерамизнинг олдидан липиллаб ўтиб кетган киши ҳам шу оқкўнгил содда йигитнинг ўзи экан.

Чех полициясининг иккинчиси — Тума, эски типдаги чех турмачисининг худди ўзгинаси. У қўполроқ, бақироқ одам бўлса ҳам, лекин ҳақиқатда беозор йигит, бундайларни бир вақтлар турмаларда «тоға» деб атардилар. У ўз мавқеининг хусусиятларини тушунмас эди, аксинча, турмага келиши билан ўзини худди уйда юргандек ҳис қиладиган бўлиб қолди, нуқул гапирганида ножўя аскиялар қилар, унинг хатти-ҳаракати тартибни сақлаш эмас, балки бузишга сабабчи бўлар эди: бир камерага нон, иккинчи камерага папирос келтириб берарди, бизнинг камера-мизда ҳазилкашлик қилиб ўтирарди. Лекин сиёсатдан сира оғиз очмасди. Шу қилиқларнинг ҳаммасини сира тап тортмай қилади, зотан у, назоратчининг ва-зифаси шундан иборат деб тушунса керак, бунга ҳеч кимдан яширмайди ҳам. Бу тўғрида биринчи марта дакки егандан кейин бир оз эҳтиёткорроқ бўлиб қолди-ю, лекин ўзгармади. Аввалгидек «тоға»лигича қо-лаверди. Мен ундан бирон жиддийроқ нарса тўғриси-

да сўрашга журъат қила олмас эдим. Лекин у навбатчилик қилган вақтда ўзимизни анча эркин ҳис қилар эдик.

Чехлардан учинчиси — йўлақларда қовоғини солиб, индамай, ҳеч кимга қарамай юрар эди. У билан танишмоқчи бўлиб авайлаб уриниб кўрган бўлсак ҳам, у бунга назар-писанд қилмади.

— Бундан тузукроқ гап чиқмайди,— деди ота уни бир ҳафта чамаси қузатгандан кейин.— Бошқалар орасида энг ром бўлмайдигани шу.

— Еки энг қуви,— деб ўз гумонини айтдим. Мен буни фақат эътироз билдириш мақсадида айтдим. Чунки камерадаги бутун ҳаёт арзир-арзимас нарсалар тўғрисида доимо баҳслашиш билан ўтади.

Шундан кейин икки ҳафтача вақт ўтгач, шу индамас чех менга бир кўзини ғалати қилиб қисиб қўйгандек бўлиб кўринди. Мен ҳам бунга жавобан эҳтиётсизлик билан кўз қисдим. (Турмада кўз қисишнинг минглаб маъноси бор.) Аммо бундан ҳеч бир натижа чиқмади. Наҳотки янглишган бўлсам?

Бир ойдан кейин эса масала батамом равшанлашди. Масаланинг бу тариқа равшанланиши гумбакчадан капалакнинг чиқиши каби тўсатдан рўй берди. Кўз илғамас ҳаракатсиз гумбакча ёрилди-ю, жонли вужуд пайдо бўлди. Бу капалакча эмас эди. Бу одам эди.

— Ҳайкал қўйяпсан,— ота мен берган баъзи характеристикалар тўғрисида шундай дер эди.

Дарҳақиқат, мен турмадан ташқарида ёки турманинг ичида виждонан ва мардлик билан курашиб ҳалок бўлган ўртоқларнинг унутилиб кетишини истамайман. Энг қийин вазиятида бизга виждонан ва мардлик билан ёрдам бериб тирик қолган кишиларнинг ҳам унутилиб кетишини истамайман. Колинский

ёки мана шу назоратчи чех сингари кишиларнинг қилган ишлари Панкрац йўлакларининг қоронғилигида қолиб кетмасдан, ёруғ дунёга маълум бўлишини истайман. Мақсадим — уларнинг шуҳратини чиқариш эмас, бошқалар улардан ибрат олсин дейман. Одамгарчилик қилиш ҳозирги уруш тамом бўлиши билан тамом бўлмайди, одамгарчилик вазифасини адо қилиш учун мард юрак керак. То одамларнинг ҳаммаси чинакам инсонлик даражасига етмагунча бу юрак ишдан тўхтамаслиги керак.

Ярослав Гора веќеаси ҳақиқатда жуда оддий бир ҳодиса эди. Лекин бу воқеа бир одамнинг бутун бир тарихидир.

Рудницко. Чехословакиянинг энг узоқ бурчаги. Чиройли, ғамгин ва камбағал бир жой. Горанинг отаси — ойна заводининг ишчиси. Турмуш оғир. Мабодо иш топилиб қолса, ўлгудек ишлаб тинка қурийдди. Ишдан бўшаб, ишсиз бўлиб қолган вақтларда муҳтожлик ҳаддан ошади, зотан бу жойларда муҳтожлик мустаҳкам ўрнашиб олган: бундай оғир турмуш ё тиз чўктиради, ёки кишини юксалтириб, кўнгилда яхши-ёмонларга эришиш орзусини, шундай, замонларга ишонч туйғусини ва бунинг учун ҳеч тап тортмай курашиш қобилиятини туғдиради. Отаси мана шундай кураш йўлига кирди. У коммунист бўлиб қолди.

Ярда ўспиринлик вақтида велосипедчилар колоннаси билан бирга Биринчи Май намойишига қатнашадди. У ўз велосипедининг ғилдирагидаги симларга қизил лентача ўраб қўяди. Шу лентачани у асло тарк қилмайди. Дастлаб мастерскойда шогирд ва токарь бўлиб, кейин катта заводда ишлаб юрган вақтида ҳам қизил лентачани, ўзи ҳам сезмаган ҳолда, кўнгилда сақлаб юради.

Кризис, ишсизлик, уруш, иш қидириб топиш сарсонгарчиликлари, полиция хизмати. Шу вақтларда ҳам қизил лентачани унутмаган, унинг кўнглида нималар бўлганини билмайман. Эҳтимол, қизил лентача ўралиб, букланиб қолгандир. Эҳтимол, сал-пал унутилгандир, лекин йўқотмаган. Кунлардан бир кун уни Панкрацдаги хизматга тайин қилдилар. У бу ерга Колинский сингари олдиндан ўйланган муайян мақсад билан, ўз ихтиёри билан келмади. Лекин бизнинг камерамизга дастлаб кўз ташлаши биланоқ, ўз вазифаси нималигини тушуниб олди. Кўнгилдаги қизил лента ўзини сездирди.

У жанг майдонини обдан текширади. Ўзининг кучларини чамалаб чиқади. Унинг манглайи тиришадди, астойдил ўйлайди. Нимадан бошлаш керак, нимадан бошласа яхшироқ бўлади деб, кўп фикр қиладди. У сиёсатни касб қилиб олган киши эмас — халқнинг оддий фарзанди. Лекин отасининг тажрибасини эсидан чиқармади. Унинг кўнгли тоза, унда қатъият тобора кучайди. Ниҳоят бир нарсани ўзига муқим қилди. Шу тариқа кўз илғамас гумбакчадан одам ёриб чиқди.

У соф кўнгили одам эди, сезгир, камсухан ва дадил. Ундан нимаики талаб қилинса, ҳамма нарсага тайёр. Ундан талаб қилинадиган ишнинг каттаси ҳам бор, кичиги ҳам. Каттасидан ҳам, кичигидан ҳам қочмайди. Бу ишларни гердаймасдан, ҳовлиқмасдан, обдан ўйлаб бажаради, қўрқоқлик қилмайди, у ҳатто бошқача бўлиши мумкинлигини тасаввур ҳам этмайди. Унда қатъият борлиги кўриниб туради. Модомики, шундай бўлиши керакми, демак, бу тўғрида гап сотишнинг ҳожати йўқ! — дейди у.

Унинг бутун тарихи шундан иборат. Бу одамнинг бутун тарихи шу: озгина фурсат ичида у бир неча ки-

шининг жонини сақлаб қолди. Бу тирик қолган одамлар очикда ўз ишларини қилмоқдалар, чунки Панкрацдаги кимдир биров одамгарчилик қилди ва бу билан ўз бурчини бажарди. Ярда бу одамларнинг кимлигини билмайди. Бу одамлар ҳам уни танимайдилар, шунингдек Колинскийни ҳам танимайдилар. Гарчи кечикиб бўлса ҳам одамлар шу икки кишининг кимлигини билиб қўйишини истар эдим. Буларнинг иккалови ҳам ўз зиммаларига тушган ишни дарҳол пайқаб олдилар. Бу эса уларнинг имкониятларини кўпайтирди.

Буларнинг кимлигини билиб қўйингиз, булар бошини йўқотиб қўймаган одамларнинг намунасидир. Буларнинг бошигина эмас, юраги ҳам жойида.

Скоршепа амаки

Назоратчи Колинский эсэсчиларнинг яшил-кул ранг тусли кийимида юради. Гора — чех полициясининг қора кийимида, Скоршепа амаки эса кўзга ёқимсизроқ кўринадиган, турма йўлкаларида ишловчилар киядиган очроқ тусдаги кийимда юради. Агар шуларнинг учовини бирликда кўрсангиз, кўз олдингизда биродарликнинг яққол намунаси гавдаланади. Аммо уларнинг учовини бир жойда камдан кам учратасиз. Чунки улар жуда эҳтиётлик билан иш кўрадилар.

Турма инструкциясига мувофиқ, йўлакларни супуриб тозалаш ва овқат улашиш «фақат ниҳоят даражада ишончли ва интизомли маҳбусларгагина» юкланади, булар «бошқа маҳбуслардан батамом ажратиб қўйилиши керак». Бу — қонуннинг талаби. Ҳуқуқ парграф. Маҳбуслардан белгиланган бундай йўлак ходимлари йўқ ва асло бўлмаган. Айниқса гестапо

зинапояларида бундайлар бўлмайди. Аксинча бу ердаги йўлак ходимлари — маҳбуслар коллективнинг ёруғ дунёга яқинроқ бўлиш, шу коллективнинг ўз аъзоларини бирлаштириб яшашини таъминлаш мақсадида камералардан юбориладиган разведкаси-дир. Ўзларига берилган топшириқни бажаришда нўноқлик қилганликлари ёки хат олиб чиқаётганда қўлга тушиб қолганликлари учун йўлак ходимларининг сзмунчаси ҳалоқ бўлмади! Лекин турма коллективнинг қонунни шу ҳалоқ бўлганлар ўрнига тайинландиган маҳбуслардан ўзларига топшириладиган хатарли ишни қулоқ қоқмай бажаришни қаттиқ талаб қилади. Сиз бу топшириқни дадил бўлиб бажарасизми ёки қўрқоқлик қиласизми, барибир топшириқни бажармай иложингиз йўқ. Бу ишга қўрқоқлик, ҳар қандай махфий ишда бўлганидай, катта зарар етказди. Ҳатто бутун ишни барбод қилиши ҳам мумкин.

Бу ердаги махфий иш эса икки ёқлама хатарли: махфий иш шундай иш олиб борувчиларни янчиб ташлашга интилаётганларнинг тумшуғи остида, назоратчиларнинг кўзи олдида, улар тайёрлаб берган жойларда. Улар белгилаган секундларда, улар яратган шароитда олиб борилади. Бу соҳада очиқликда юрганингизда олган тажрибаларингиз бу ерда кифоя қилмайди. Аммо шу билан бирга, сизнинг олдингизга қўйиладиган талаблар озмунча эмас.

Очиқликда махфий иш олиб боришга моҳир бўлиб қолган кишилар бор. Йўлак ходимлари орасида ҳам бундай ишга моҳир кишилар бор. Скоршепа амаки — ҳақиқатан ҳам ўз ишининг моҳир устаси. У тамагир эмас, камсухан, биринчи қарашда нўноқроққа ўхшаб кўринади, лекин ўз ишига ғоят миришкор. Назоратчилар уни мақтагани-мақтаган: «Кун бўйи тинмай ишлайди, бундан кўра ишончлироқ кишини топиб

бўлмайди. Фақат ўз вазифасини ўйлайди, тақиқланган бирон ишни бажартириш учун уни ҳеч ким йўлдан уролмайди, йўлак ходимлари, ҳаммангиз ундан ибрат олинг!»

Дарҳақиқат, йўлак ходимлари, ҳаммангиз ундан ибрат олингиз. У ҳақиқатан ҳам биз маҳбуслар тушунган маънода намунали йўлак ходимидир. У турма коллективининг энг ишончли ва энг кескин разведкачиси.

У ҳамма камерадаги маҳбусларни танийди. Ҳар бир янги келган маҳбус тўғрисида лозим бўлган ҳамма гапни дарҳол билиб олади: бу янги маҳбуснинг бу ерга нима учун келиб қолганини, шериклари кимлигини, у ўзини қандай тутаётганлигини дарров билиб олади, «ҳодисаларни» текшириб ўрганади, буларнинг моҳиятини аниқлашга интилади. Керак бўлиб қолганда маслаҳат бериш ёки топшириқни боплаб бажариш учун мана шуларнинг ҳаммасини билиб туриш катта аҳамиятга эга.

У душманларни яхши билади. Ҳар бир назоратчини синчиклаб синаб кўради, унинг қандай қилиқлари борлигини, заиф ва кучли томонларини билиб олади, қайси назоратчи қай жиҳатдан хатарли эканини, ундан қандай қилиб яхшироқ фойдаланиш мумкинлигини, қандай қилиб унинг кўзини шамғалат қилиш, лақиллатиш мумкинлигини аниқлаб олади. Мен бу ерда бир қанча назоратчиларни таърифлаб бердим. Бу тўғридаги маълумотларнинг кўпини Скоршепа амакининг айтган гапларидан олганман. У назоратчиларнинг ҳаммасини билади ва шуларнинг ҳаммасини муфассал тасвирлаб бера олади. Скоршепа амаки турма йўлакларида бемалол юриши, ўз ишини дўндириб бажариши учун нарсаларнинг ҳаммасини билиши шарт эди.

Шуни айтиш керакки, аввало у ўз дўстини сира унутмайди. У чинакам коммунист, ҳар қандай жойга борганда ҳам партия аъзоси эканлигини асло унутмайди, ўз ишини асло тўхтатмайди ва бўшаштирмайди. Ҳатто шундай дейиш мумкинки, менинча Скоршепа амаки жуда хатарли ишлар авж олган ва шафқатсиз террор ҳукмрон бўлган бир шароитда ҳам ўзининг кимлигини яққол кўрсатди, шу шароитга мос одам эканлигини билдирди. У бу ернинг шароитида ўсиб вояга етди. У ғоят эпчил. Ҳар кун ва ҳар соат янги бир вазият пайдо бўлади. Ҳар қайси вазият янгича усул билан ишлашни талаб қилади. У шароит талаб қилган янгича усулни дарҳол топади. Унинг ўз бурчини бажариши учун бир неча секундига вақт бор холос. У камера эшигини тақиллатади, олдиндан тайёрланиб қўйилган топшириқни эшитиб олиб, янги келган навбатчилар иккинчи қаватга чиқиб олгунча шу топшириқни йўлакнинг нариги томонидаги камерага қисқа ва аниқ қилиб етказди. У ғоят эҳтиёткорлик ва топқирлик билан ишлайди. Унинг қўлидан маҳбусларнинг юзлаб хати ўтади, лекин шу хатларнинг биттасини ҳам назоратчилар ушлаб қола олган эмас. Чунки у назоратчиларда ўзига нисбатан заррача гумон туғдиргани йўқ.

У кимнинг қандай дарди борлигини, қаерда ёрдам бериш кераклигини, турмадан ташқаридаги аҳвол тўғрисида кимга аниқ маълумот бериш кераклигини билади. Умидсизликка тушиб жиғибийрон бўлаётган маҳбусга чинакам оталарча меҳр кўзи билан қарайди-ю, унинг кўнглини кўтаради. Турма овқатига дастлаб кўника олмаган маҳбусга бир бурда ошиқча нон ёки бир чўмич овқат беради-да, уни шундай оғир аҳволдан қутқаришга ёрдамлашади. У мана шундай йўлларнинг ҳаммасини жуда яхши

билади. Ўзининг ўтакетган сезgirлиги ва орттирган тажрибаси туфайли ҳамма нарсани пайқаб олади, да, шунга яраша ҳаракат қилади.

У — кучли ва қўрқиш нималигини билмайдиган жангчи, мақсади аниқ, забардаст одам. Скоршепа амакининг таърифи мана шу.

Бу сатрларни бир вақтлар топиб ўқиган кишилар билиб қўйсинларки, мен тасвирлаб ўтган Скоршепа меҳрибон амакигина эмас, шу билан бирга золимлар топширган ишни мазлумлар фойдасига бажаришга муваффақ бўлган «хаусарбайтерлар»нинг, яъни «маҳбуслардан тайинланган ходимлар»нинг ажойиб типидир. Скоршепа амаки ўз бурчини бажаришда якка-ягона эди. Аммо бир-бирига ўхшамаган, лекин ҳар қайсиси ўзига яраша ажойиб ишлар қилган бошқа «ходимлар» ҳам бор эди. Бундайлар Панкрацда ҳам, Печек саройида ҳам бор эди. Мен уларнинг портретларини чизиб бермоқчи эдим, лекин афсуски, бир неча соатгина вақтим қолди — бу вақт эса ҳатто «турмушда оҳисталик билан юз берадиган воқеаларни жуда тез айтиб берадиган қўшиқ» айтиш учун ҳам камлик қилади.

Шундайлардан ҳеч бўлмаса бир нечасининг номларини, бир неча мисолларни айтиб ўтай. Лекин мен тилга олган бу кишилар тарихда дoston бўлишга арзийдиган сон-саноқсиз кишиларнинг жуда оз қисмини ташкил қилади.

Доктор Милош Недвед — жуда олижаноб, беназир ўртоқ, маҳбусларга кун сайин ёрдам бериб турди ва шундай ёрдам бераётганида қўлга тушиб, Освенцимда ҳалок бўлди.

Арношт Лоренц — ўз ўртоқларини айтиб беришдан бош тортди. Бунинг учун гестапочилар унинг хотинини қатл қилдилар. Бир йилдан кейин эса «Тўрт

юзинчи»даги «хаусарбайтерлар»ни ва маҳбуслар коллективини қутқазаман деб қўлга тушиб қолди ва қатл қилинди.

Уткир аскиялари билан ҳамма вақт ўртоқларнинг кўнглини кўтариб юрувчи очиқ юзли Вашек қамал ҳолати кунларида қатл этилган; гоаят фидокор, камгап Анка Викова; ҳамма вақт қувноқ, эпчил, ўткир дидли «кутубхоначи» Шпрингел; уятчан йигит Билек...

Бундайларнинг сон-саногии йўқ. Булар орасида катта-катта ишлар қилган кишилар ҳам, кичикроқ ишлар қилган кишилар ҳам бор. Буларнинг ҳаммаси қўғирчоқлар эмас, чинакам одамлар эди.

VIII б о б

Тарихдан бир саҳифа

1943 йил, 9 июнь.

Йўлакда, эшик орқасида камар илиниб турибди. Менинг камарим. Демак, мени бу ердан жўнатишадди. Мени суд қилиш учун кечаси «Империя»га олиб бордилар ва... ҳоказо. Бир бурда бўлиб қолган умримни очлик кемиряпти. Панкрацда тўрт юз ўн бир кун ақл бовар қилмаслик даражасида тез ўтиб кетди. Яна неча кун қолди экан? Бу кунларим қаерда ўтади? Қандай ўтади?

Ёзиш учун бундан буён имкон тополмасам керак. Охирги сўзларимни ёзмоқдаман. Бу тарих саҳифасининг сўнгги тирик шоҳиди мен бўлсам керак.

Чехословакия Коммунистлар партиясининг Марказий Комитети 1941 йил февраль ойида бутунича қамоққа олинди, ҳатто Марказий Комитет аъзолари қамоққа олинса, уларнинг вазифасини бажариб ту-

рар деб мўлжаллаб қўйилган ўринбосарлар ҳам қўлга тушди. Партиянинг шундай катта зарбага учрашига нималар сабаб бўлганлиги ҳозирча аниқ маълум эмас. Буни Прага гестапочилари бир кун судга тушганларида айтиб берарлар. Мен бунинг сабабларини билишга бу ерда ҳам, Печек саройида ҳам кўп уриндим, лекин тополмадим. Бунга провакация ҳам сабаб бўлгандир, албатта. Лекин эҳтиётсизлик ҳам ўз ролини ўйнаган бўлиши керак. Икки йиллик ишнинг катта муваффақиятлари баъзиларнинг ҳушёрлигини бирмунча пасайтириб қўйди. Махфий ташкилотимиз анча кенгайган эди, янгидан-янги кишилар, шу жумладан, партия резерв қилиб сақлаши лозим бўлган кишилар ҳам бевосита ишга жалб қилинган эди. Партия аппарати шу қадар ўсиб, кенгайиб кетдики, уни контроль қилиб туриш қийинроқ бўлиб қолди. Партиямизнинг марказига зарба бериш кўп вақтлардан бери тайёрланган бўлса керак, немислар Совет Иттифоқига ҳужум қилмасдан бирмунча олдин партия марказимиз устига қаттиқ зарба тушди.

Мен «операция»нинг қанчалик катта бўлганини дастлаб билмаган эдим. Одатда келиб турадиган алоқачимизни кўп кутдим, лекин у келмади. Орада бир ой ўтиб кетди. Демак, жуда жиддий бир воқеа рўй берганлиги муқаррар бўлиб қолди. Энди ортиқ кутиб ўтиришга ҳаққим йўқ эди. Мен алоқа боғлаш йўллариини ўзим пайпаслаб қидира бошладим: бошқалар ҳам шундай қилишди.

Аввал Гонза Вискочилони излаб топдим, у Чехословакиянинг марказий районларидаги ишларга раҳбарлик қилар эди. У жуда ташаббускор киши эди. «Руде право» газетасини нашр қилиш учун баъзи зарур материалларни ҳам тўплаган экан, чунки партияни марказий органсиз қолдириб бўлмас эди.

Мен бош мақола ёзиб бердим, бошқа материалларнинг ҳаммаси «Руде право» газетасининг айрим сони тарзида эмас, балки Биринчи Майга бағишланган варақа сифатида чиқарилиши лозим деган фикрга келдик, чунки ўртоқларимизнинг бошқа бир гуруҳи гарчи кўримсизроқ бўлса ҳам, ҳар ҳолда газетани чиқариб қўйган эди.

Партизанлик йўли билан ишлаш ойлари бошланди. Гарчи партия қаттиқ зарбага учраган бўлса ҳам, бу зарба уни бутунлай йўқ қила олмади. Юзлаб янги ўртоқлар битмай қолган топшириқларни бажаришга киришмоқда эди. Ҳалок бўлган раҳбарларнинг ишини бошқа ўртоқлар давом эттирмоқда эди, булар қуйи ташкилотларнинг тарқалиб кетишига ёки пасивлашиб, музлаб қолишига йўл қўймай, партия ишини давом эттирмоқда эдилар. Лекин шундай бўлса ҳам, чинакам марказий раҳбарлик йўқ эди, партизанчилик билан ишлаш усулининг бир жиҳати хатарли эди — энг муҳим пайтда, яъни Совет Иттифоқида ҳужум кутилаётган бир пайтда бизнинг ишларимизда бирлик бўлмай қолиш хавфи бор эди.

Партизанлик тартибида нашр қилинаётган ва менинг қўлимга теккан «Руде право» сонларини ўқиганимда бу ишга сиёсий жиҳатдан тажрибали киши раҳбарлик қилаётганини сездим. Биринчи Майга бағишлаб чиқарган варақамиз унчалик муваффақиятли бўлмади. Шундай бўлса ҳам, бошқа ўртоқлар шу варақани кўрганларида кимдир биров партия ишига раҳбарлик қилаётганини ва кимгадир таяниб ишлаш мумкинлигини сезар эдилар. Шунинг учун бир-биримизни излашга киришдик.

Биз қалин ўрмонда йўл тополмай қолган кишиларга ўхшардик. Узоқдан эшитилган овозни топмоқчи бўлиб излар эдик. Лекин бу овозга етай деб қол-

ганимизда, у бошқа томондан эшитилар эди. Партиямизнинг бошига тушган оғир мусибат янада эҳтиётлик билан ишлашимизни ва ҳушёрроқ бўлишимизни талаб қилар эди. Шунинг учун ҳам марказий аппаратга мансуб бўлган икки киши бир-бири билан алоқа боғламоқчи бўлса, уларнинг бир-бирларини топишлари ғоят қийин эди, чунки улар текшириш, аниқлаш зарур бўлган кўп тўсиқлардан ўтишлари керак, бундай тўсиқларни уларнинг ўзлари ҳам қўяр, уларни бир-бири билан боғламоқчи бўлган ўртоқлар ҳам қўяр эди. Бундай алоқа боғлаш шу қадар мураккаб эдики, қидираётган кишимни мен билмас эдим, мени қидираётган киши эса мени билмас эди.

Ниҳоят биз умумий таниш кишини топиб олдик. Бу киши — Милош Недвед эди. Бу ажойиб ўртоқ бизнинг биринчи алоқачимиз бўлиб қолди. Мен бу ўртоқни тасодифий равишда учратиб қолдим. 1941 йил июнь ойининг ўрталарида касал бўлиб ётиб қолганимдан кейин, Лидани доктор Милош Недведни айтиб келишга юбордим. У дарҳол Баксамдаги квартирага етиб келди ва шу ондаёқ у билан гапни бир жойга қўйдик. Унга «бошқа»ни излаб топиш топширилган экан. Лекин ўзи излаб юрган «бошқа» — менинг ўзим эканим унинг хаёлига ҳам келмапти. Менга таниш бўлмаган бошқа группадаги ҳамма ўртоқлар каби, у ҳам мени қамоққа олинган деб юрган экан ва ҳатто ўлдига ҳам чиқариб қўйган экан.

1941 йил 22 июнда Гитлер Совет Иттифоқига ҳужум қилди. Биз шу кун кечқурун Гонза билан бирликда варақа чиқардик ва унда бу урушнинг чиркин моҳиятини тушунтириб бердик. 30 июнда мен кўпдан бери қидириб юрган одамимиз билан биринчи марта учрашдим. У ким билан учрашишини яхши билиб, мен тайинлаган жойга етиб келди. Аммо мен унинг

кимлигини ҳали билмас эдим. Ёз кечаси, гуллаган акацияларнинг хушбўй ҳиди очиқ деразадан кириб турмоқда, хуллас, ошиқ-маъшуқларнинг учрашуви учун жуда қулай пайт эди. Биз дераза пардасини тушириб, чироқни ёқдик ва қучоқлашдик. Мен қидириб юрган бу киши — Гонза Зика бўлиб чиқди.

Февраль ойида Марказий Комитет аъзоларининг ҳаммаси ҳам қамоққа олинмаган экан. Комитет аъзоларидан бири Зика қўлга тушмай қолган. Мен уни кўпдан бери билар эдим ва кўпдан бери унга дўстона муҳаббатим бор эди. Аммо биргалашиб ишлай бошлаганимиздан кейингина унинг кимлигини чинакам билиб олдим. У ялпоқ юзли, ҳамма вақт кулиб турадиган, очиқ кўнгил, шу билан бир вақтда қаттиққўл, фидокор, чўрткесар киши, партия ишида келишувчиликка асло йўл қўймас эди. У партия топшириқларидан муҳим иш йўқ ва бўлиши мумкин эмас деб ҳисоблар эди. Бу топшириқларни бажаришга тўсқинлик қилиши мумкин бўлган ҳамма нарсани рад қилар эди. У одамларни севар, одамлар ҳам уни севар эди, лекин у бундай обрўга принципсиз камтарлик қилиш йўли билан эришган эмас.

Биз икки минутдаёқ бир фикрга келдик. Бир неча кундан кейин эса, янги раҳбарликнинг учинчи аъзоси кимлигини ҳам билиб олдим. Бу киши Зика билан май ойидаёқ алоқа боғлаган. Янги раҳбарликнинг учунчи аъзоси Гонза Чёрний бўлиб чиқди. Баланд бўйли, хушбичим бу йигит камдан-кам топиладиган яхши ўртоқ эди. Испаниядаги жангларга қатнашган ва ўпкасига ўқ тегиб, уруш вақтида Германия орқали қайтиб келган эди; унда солдатлик характерининг баъзи жиҳатлари ҳамон сақланиб қолган, махфий кураш олиб бориш соҳасида катта тажриба орттирган талантли, ташаббускор, ходим эди.

Ойлаб фидокорлик билан кураш олиб бориш натижасида бир-биримиз билан жуда иноқ бўлиб қолдик. Биз ҳам характеримиз жиҳатидан, ҳам қобилиятимиз жиҳатидан бир-биримизнинг камчилигимизни тўлдирган эдик. Зика — ташкилотчи, ишчан ва ҳар бир ишнинг майда-чуйдаларигача пишиқ бажарилишини талаб қиладиган киши, уни ҳеч ким лақиллата олмас эди. У ҳар қандай хабарни синчиклаб текшириб, бутун моҳиятигача билиб олар, ҳар бир таклифни ҳар тарафлама муҳокама қилар ва ҳар бир қароримизнинг бажарилишини моҳирлик ва қатъият билан кузатиб турар эди. Диверсия ишларига ва қуролли курашга тайёргарлик кўриш ишларига раҳбарлик қилувчи Чёрний ҳар бир ишга ҳарбий киши нуқтаи назаридан қарар, майда-чуйдалар билан асло овора бўлмас, ишни кенг миқёсда олиб боришга моҳир, чарчамас ва топқир киши эди. Ишнинг янги формаларини ва янги кишиларни излаб топишда ҳеч ким унга тенг келмас эди. Ниҳоят, мен бўлсам агитация ва пропаганда ишларига уста журналист эдим, менда журналистларга хос топқирлик бор эди, бир оз фантазёр ва уни мезонга солиб туриш учун бир оз скептик ҳам эдим.

Вазифаларни тақсимлаб олган эдик, лекин бу тақсимлаш, ишдан ҳам кўра, кўпроқ зиммамизга тушадиган масъулиятга тааллуқли эди. Ҳар биримиз ҳамма ишга аралашшига ва лозим бўлиб қолган жойларнинг ҳаммасида мустақил ишлашга мажбур эдик. Ишлаш осон эмас эди. Февраль ойида партиямизга етган жароҳат ҳали унутилмаган ва тузалмаган эди. Ҳамма алоқалар узилган, баъзи ташкилотлар батомом издан чиққан, қўлга тушмай қолганлар билан эса алоқа боғлаш йўллари йўқ эди. Алоқа боғлагунча бутун-бутун ташкилотлар, бутун-бутун завод-

дар, баъзан эса бутун-бутун районлар бир неча ойлаб марказдан ажралиб турар эди. Бизнинг бутун умидимиз фақат «Руде право» газетасида эди, бу газета марказдан ажралиб қолган жойларга бориб етар ва раҳбарликнинг ўрнини босар, деб умид қилар эдик. Учрашадиган жойлар ҳам қолмаган эди: илгариги учрашадиган жойларимиз энди иш бермас эди, чунки бу жойлар гестапочиларнинг назорати остида бўлса керак деб хавотир қилар эдик: дастлабки пайтларда пулимиз ҳам йўқ, озиқ-овқат топиш ғоят қийин эди. Кўп нарсаларни бошдан бошлашга тўғри келди. Партия ёлғиз тайёргарлик ишлари билангина чекланиб қолиши мумкин бўлмаган кунларда, Совет Иттифоқига ҳужум бошланган кунларда, партиямиз тўғридан-тўғри жангга киришуви, оккупациячиларга қарши ички фронт ташкил қилиши, уларнинг орқасида фақат ўз кучлари билангина эмас, балки бутун халқ кучи билан биргалашиб «кичик уруш» олиб бориши лозим бўлган бир вақтда мана шундай мушкул аҳволда қолган эди.

Партиямиз 1939—1941 йиллардаги тайёргарлик даврида ғоят махфий йўлига кирди, немис полициясидангина эмас, ҳатто оммадан ҳам яшириниб ишлашга мажбур бўлди. Эндиликда заифлашиб қолган партиямиз оккупациячилардан яшириниб ишлашни ниҳоят даражада мукаммаллаштириши, аммо халқдан яширинишга барҳам бериш, партиясизлар билан алоқа боғлаши, бутун халққа мурожаат қилиши, озодлик учун курашишга тайёр бўлган ҳар бир киши билан иттифоқ бўлиш ва ўз қатъияти билан ҳозирча иккиланиб турган кишиларга намуна бўлиши, уларни курашга бошлаши лозим эди.

1941 йил сентябрь ойи бошларида биз тор-мор бўлган ташкилотимизни ҳали тўла тиклаб олдик деб

айта олмас эдик. Ташкилотимизнинг тўла равишда тикланишига ҳали анча бор эди. Лекин шунга қарамай, гарчи қисман бўлса-да, ҳар ҳолда жиддий вазифаларни бажара оладиган мустаҳкам, уюшган ядро ўз ишини давом эттирмоқда эди. Партияимизнинг иши яна анча юришиб кетди ва иш самаралари дарҳол кўрина бошлади. Саботаж кучайди, заводларда иш ташлаш кўпайди. Сентябрь ойининг охирида Берлин бизни искаб топиш учун Гейдрихни юборди.

Биринчи қамал ҳолати кучайиб келаётган актив қаршилиқни синдира олмади. Лекин уни бирмунча сусайтирди ва партияга янги зарбалар берди. Прага партия ташкилоти ва ёшлар ташкилоти батамом тормор қилинди. Бир қанча янги ходимлар, партия учун гоят қимматли кишилар: Ян Крейчи, Штанцль, Милош Красний ва бошқа кишилар ҳалок бўлди.

Лекин мана шу тариқа берилган ҳар бир зарбадан кейин партияимизни емириш мумкин эмаслиги яққол кўринар эди. Мабодо партиянинг бир жангчиси ҳалок бўлса, унинг ўрнини боса оладиган бир жангчи топилмаса, унинг ишини икки, уч жангчи бажаришга киришар эди. 1942 йил бошланганида ташкилотимиз анча мустаҳкамланиб қолган эди: гарчи бизнинг ташкилотимиз ишнинг ҳамма участкаларини ҳали тўла равишда ўз қўлига олмаган ва 1941 йил февраль ойидагидай кенг миқёсда ишлай оладиган ҳолга келмаган бўлса-да, лекин ҳал қилувчи жангларда партия вазифаларини бажара оладиган бўлиб қолган эди. Бу ташкилотни яратиш йўлида биз учаламиз астойдил ишламоқда эдик. Лекин асосий ишни Гонза Зика олиб бормоқда эди.

Матбуотимиз қай тариқа тикланиб борганини, ўртоқларнинг тунука том остларига ва ертўлаларга яширган архивларида сақланиб қолган материаллар

айтиб берса керак, шу сабабли у тўғрида гашириб ўтиришимнинг ҳожати йўқ.

Бизнинг газеталаримиз кенг миқёсда тарқаладиган бўлиб қолди, бу газеталарни партия аъзоларигина эмас, ҳатто партиясизлар ҳам орзиқиб ўқийдиган бўлиб қолди; газеталаримиз кўп нусхада чиқиб турди ва бир-биридан жуда пухталиқ билан ажратиб қўйилган бир қанча мустақил махфий босмахоналарда кўпайтирадиган аппаратларда ва чинакам босмахона станокларида чоп қилиниб турди. Бу газеталар мунтазам равишда ва тез чиқарилар эди, зотан, вазият ҳам шунини талаб қилар эди. Масалан, СССР Қуролли Кучлари Олий Бош қўмондонлигининг 1942 йил 23 февралда армия бўйича чиқарган буйруғини биринчи «обуначилар» 24 февраль кечқурун ўқишга муваффақ бўлдилар. Газетани чоп қилувчи ўртоқларимиз, врачлар ва айниқса «Фукс Лоренц» группаси жуда яхши ишлади. Бу группа бундан ташқари «Жаҳон халқи Гитлерга қарши» деган сарлавҳа билан бюллетень ҳам чиқариб турди. Одамларни асраб қолиш мақсадида, бошқа ишларнинг ҳаммасини ўзим бажарар эдим. Мабодо мен қўлга тушиб қолгудек бўлсам, менинг ўрнимни босадиган ўринбосар ҳам тайёрлаб қўйилган эди. Дарҳақиқат, мен қамоққа олинганимдан кейин, у менинг ишимни давом эттириб юборди ва шу дамгача ишлаб турмоқда.

Биз ҳар қандай ишни ҳам мумкин қадар камроқ кишилар билан бажариш мақсадида жуда оддий аппарат туздик. Алоқачиларни кўпайтириб юборишдан воз кечдик. 1941 йил февраль ойидаги воқеалар алоқачиларнинг кўпайиб кетиши партия аппаратини хавфдан сақлаш у ёқда турсин, балки аксинча, уни кўпроқ хавф остида қолдириши мумкинлигини кўр-

сатди. Алоқачиларни камайтириш натижасида, гарчи ҳар биримиз учун хавф анча ортган бўлса-да, лекин умуман партия кўп жиҳатдан беҳатар ишлай оладиган бўлиб қолди. Февраль ойида бўлгани сингари, ёппасига қўлга тушиш энди такрорланиши мумкин эмас.

Шунинг учун ҳам, мен қамоққа олинганимдан кейин, Марказий Комитет менинг ўрнимга янги бир аъзо олиб, ўз ишини бемалол давом эттираверди. Марказий Комитет составида кимлар борлигини ҳатто менга энг яқин бўлган ёрдамчим ҳам билмас эди.

Гонза Зикани 1942 йил 27 майда кечаси қамоққа олдилар, У қамалмас ҳам эдику-я, лекин бунга бир фалокат сабабчи бўлди. Гейдрихга суиқасд бўлгандан кейин, оккупациячиларнинг бутун аппарати сафарбар қилинди ва бутун Прагада ёппасига тинтувлар ўтказила бошлади. Гестапочилар Стршешовицидаги квартирага кечаси бостириб кирдилар. Зика худди шу квартирада ухлаб ётган эди. Унинг ҳужжатлари мукамал эди, эҳтимол шу ҳужжатларни кўрсатганда гестопачилар унга эътибор ҳам бермаган бўлар эдилар. Аммо у ўзи яшаб турган уйнинг эгасини хавф остида қолдиришни истамай, учинчи қават деразасидан сакраб тушмоқчи бўлди. У қаттиқ йиқилиб тушди, уни турма касалхонасига чала ўлик ҳолида олиб келдилар. Унинг умуртқаси синган эди. Гестапочилар қўлга тушган кишининг кимлигини билмас эдилар. Фақат ўн саккиз кундан кейингина уни суратига солиштириб танидилар ва ўлим ҳолатида бўлган Зикани сўроқ қилиш учун Печек саройига олиб келдилар. Биз бу ерда у билан ~~биз~~ 21 мартга учрашдик. Мени у билан юзлаштириш учун олиб кирдилар. Биз бир-биримизга қўл бериб кўришдик, у менга қараб кулиб қўйди ва деди:

— Салом, Юлий!

Гестапочилар ундан шу гапдан бошқа ҳеч нарса эшитмадилар. Шундан кейин у чурқ этиб оғиз очмади. Юзига бир неча мушт тушгандан кейин, ҳушидан кетиб йиқилди. Бир неча соатдан кейин эса вафот этди.

Мен унинг қамоққа олинганини 29 майдаёқ эшитган эдим. Бизнинг хабарчиларимиз жуда пухта ишлар эдилар. Шулар ёрдамида мен нималар қилишим кераклигини у билан қисман келишиб олдим. Кейин эса бизнинг планимизни Гонза Чёрний ҳам маъқуллади. Бу Марказий Қомитетимизнинг охириги қарори бўлди.

Гонза Чёрнийни 1942 йил ёзида қамоққа олдилар. Унинг қамоққа олинишига ҳеч қандай шубҳали ҳодиса сабаб бўлмади. Балки Чёрний билан алоқа боғлаб юрган Ян Покорнийнинг жинояткорона бепарволити сабаб бўлди. Покорний раҳбар партия ходимига муносиб ҳаракат қилмади. Покорний қамоққа олиниб, бир неча соат жуда қаттиқ сўроқ қилингандан кейин (бу ерда сўроқнинг бошқача бўлишини кутиш мумкинми?) юрагини олдириб қўйди. Гонза Чёрний билан қайси квартирада учрашиб юрганлигини айтиб берди. Гестапочилар шу квартирани топиб Гонзанинг ҳам қаердалигини билиб олдилар ва у бир неча кундан кейин гестапо чангалига тушиб қолди.

Уни тутиб келтиришлари билан ҳар икковимизни дарҳол юзма-юз қилиб сўроқ қилдилар.

— Сен буни танийсанми?

— Йўқ, танийман.

Икковимиз бир хилда жавоб бердик. Сўнгра у жавоб беришдан бузулмай бош тортди. Эски жароҳатининг катта азоблардан қутқарди. Тез орада беҳуш бўлиб йиқилди. Унинг иккинчи марта сўроққа чақир-

гунларигача биз хабарчилар воситаси билан унга нималар қилиш кераклигини айтиб қўйдик ва у бизнинг қароримизга мувофиқ ҳаракат қилди.

Ундан ҳеч нарсани сўраб била олмадилар. Уни турмада узоқ сақлашди. Битта-яримтанинг сўроқда бериб қолган янги маълумоти уни гапиришга мажбур қилар деб узоқ кутдилар. Лекин уларнинг бу умиди пучта чиқди.

Турма уни ўзгартирмади. Бу қувноқ, мард йигит бошқаларга истиқболни кўришга ўргатди. Аммо ўзининг тақдири фақат битта, яъни бевақт ўлим эканини яхши билар эди.

Уни 1943 йил апрель ойининг охирида Панкрацдан тўсатдан олиб кетдилар. Қаёққа олиб кетганлари маълум эмас. Бундай тўсатдан жўнатишнинг оқибати ҳар ҳолда мудҳишроқ бўлади. Бу гумонимизда хато бўлиши ҳам мумкин, албатта. Лекин у билан яна учрашиш бизга насиб бўлмас деб ўйлайман.

Биз ўлим хавфи борлигини ҳамма вақт сезиб турар эдик. Агар гестапонинг қўлига тушсак, ундан тирик қутулиб чиқа олмаслигимизни ҳам билар эдик. Биз ҳамма вақт шунга мувофиқ ҳаракат қилдик.

Менинг ўйиним тамом бўлай деб қолди. Охирини ёзолмадим. Охири нима бўлишини мен билмайман. Бу ўйин эмас. Бу ҳаётнинг ўзи. Ҳаётнинг эса томошабинлари бўлмайди. Парда кўтарилаётир.

Одамлар, мен сизларни севар эдим! Ҳушёр бўлинглар!

МУНДАРИЖА

Коммунист қахрамон Густа Фучикова	5
Дор остидаги сўз	29
I боб. Йигирма тўрт соат	31
II боб. Улиш	39
III боб. 267-камера	48
IV боб. «Тўрт юзинчи»	59
V боб. Одамлар ва қўғирчоқлар I.	79
VI боб. 1942 йил қамал ҳолати	106
VII боб. Одамлар ва қўғирчоқлар II. (Панкрац).	114
VIII боб. Тарихдан бир саҳифа	145

Φ $\frac{70304 \quad - \quad 256}{356 \quad (06) \quad 75} 92-75$

И
Ф 98

Фучик Ю.

Дор остидаги сўз. 1943 йилнинг баҳорида
Панкрацдаги гестапо қамоқхонасида ёзилди.
(М. Файзий таржимаси). Т., «Ёш гвардия», 1975.
160 б. портр.

Фучик Ю. **Репортаж с петлей на шее.**

И (Чехосл)

На узбекском языке

Ю. ФУЧИК

РЕПОРТАЖ С ПЕТЛЕЙ НА ШЕЕ

Редактор А. Шомирзаев, М. Мирзаев
Рассом К. Назаров
Расмлар редактори Л. Мироедова
Техн. редактор Л. Жихарская
Корректор М. Тоиров

Босмахонага берилди 28/X-1974 й. Босишга рухсат
этилди 7/1-1975 й. Формати 70×108¹/₃₂. Босма
листи 5,0. Шартли босма листи 7,0. Нашр. листи
6,247. Тиражи 30000.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш гвар-
дия» нашриёти. Тошкент, 700129. Навоий кўча-
си, 30. Шартнома 116—73. Қоғоз № 1.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети нашриёти
босмахонаси, Тошкент, «Правда Востока» кўчаси,
26. Ваҳоси 44 т. Зак № 1728.